

Van onbeduidend thema naar identitymarker

*Een studie naar het denken over de staat Israël
binnen de Staatkundig Gereformeerde Partij in de
periode 1948-2010*

Student: Arij Heijboer
Begeleider: dr. Fons Meijer
Masterscriptie Geschiedenis en Actualiteit

Inhoudsopgave

Inleiding.....	p. 3-8
Hoofdstuk 1: De intellectuele infrastructuur van de SGP.....	p. 9-14
Hoofdstuk 2: Stilte over een jonge staat.....	p. 15-23.
I Inleiding	
II De SGP in eind jaren 40 en begin jaren 50	
III Oprichting van de staat Israël	
IV Suezcrisis	
V Conclusie	
Hoofdstuk 3: Israël als slachtoffer.....	p. 24-33
I Inleiding	
II De SGP in de jaren 60 en '70	
III De Zesdaagse Oorlog (1967)	
IV De Jom Kipoeroorlog (1973)	
V Conclusie	
Hoofdstuk 4: Een westerse staat in het Midden-Oosten.....	p. 34-41
I Inleiding	
II De SGP in de jaren 80, 90 en '00	
III De Eerste Intifada (1987-1993) en de Golfoorlog (1990-1991)	
IV De nasleep van 9/11 en het integratiedebat	
V Conclusie	
Conclusie.....	p. 42-44
Bibliografie.....	p. 45-49

Inleiding

De SGP kiest in tijden wanneer het Israëliisch-Palestijns conflict opspeelt steevast partij voor Israël. De gereformeerde partij koppelt een pro-Israëlhouding zelfs aan een van haar drie speerpunten: veiligheid.¹ Toen de terreurorganisatie Hamas op 7 oktober verschillende aanslagen pleegde in Israël, werd die verbondenheid nog eens extra benadrukt vanuit de partij. "Israël verdient al onze steun", twitterde de lijsttrekker van de partij Chris Stoffer na de geweldsexplosie van 7 oktober. Kort daarna diende hij een motie in die de Nederlandse regering opriep om in EU- en VN-verband de zelfverdediging van Israël onvoorwaardelijk te steunen. Op Stoffers Twitter-bio werden al snel na 7 oktober twee Israël-vlaggetjes geplaatst met daartussenin het credo: Voor Israël.

Daarbij bleef het echter niet. Enkele weken voor de Tweede Kamerverkiezingen van november 2023 was Stoffer net als alle andere lijsttrekkers achtereenvolgens te gast bij NOSop3 en Radio1. In beide programma's mochten partijleiders een nummer naar keuze opgeven. Waar zijn christelijke evenknie Mirjam Bikker (ChristenUnie) bij Radio1 koos voor een plaat van David Bowie, ging Stoffer zonder twijfel voor het 'Hatikvah', het Israëliisch volkslied. Ook bij NOSop3 koos Stoffer daarvoor. Kwa stijl maakte Stoffer dan misschien een andere keus dan zijn voorgangers Kees van der Staaij (2010-2023) en Bas van der Vlies (1986-2010), de boodschap, dat zijn partij Israël onvoorwaardelijk steunt. Van der Staaij sprak in zijn tijd als partijleider meerdere malen zijn onvoorwaardelijke steun uit voor Israël en onderhield nauwe contacten met Joodse instanties en belangenorganisaties in Nederland, waaronder het Centrum Informatie en Documentatie Israël (CIDI).

Opvallend aan de pro-Israëlhouding van de SGP is dat men binnen de partij doet voorkomen alsof die al zo oud als de partij zelf is. In 2016 stelde SGP-leider Kees van der Staaij in gesprek met het christelijke medium MessiasNieuws dat de liefde voor Israël en het Joodse volk alleen nog maar is gegroeid binnen de partij.² Ook zijn directe voorganger Bas van der Vlies stelde in 2005, tijdens het uitspreken van zijn jaarlijkse toespraak op de algemene vergadering van de partij, dat er geen decennium voorbij was gegaan waarin zijn partij geen aandacht had gevraagd voor de "netelige positie" van Israël.³ Opvallend is ook een stuk van persvoorlichter Menno de Bruyne in partijblad *De Banier* uit 1990. In het artikel met de titel "Israël, Midden-Oosten en antisemitisme", beweert De Bruyne dat 'het beloofde land en beminde volk' altijd royale aandacht hebben gehad binnen de partij.⁴ Vervolgens

---

¹ Groot Eindhoven (18 november 2023) 36.

² MessiasNieuws – Kees van der Staaij: Verbondenheid met Israël steeds sterker, <https://messianieuws.nl/kees-staij-verbondenheid-sgp-israël/> (geraadpleegd 9 maart 2024).

³ B.J. van der Vlies, 'Hun geeft hij moed en krachten die hopen op hem wachten', partijrede 2005 in: J.W. Van Berkum e.a., *Gods trouw en goedheid prijzen* (Gouda 2010) 380. Zie ook: B.J. van der Vlies, "Een toevlucht 't allen tijde", partijrede 2003 in: J.W. Van Berkum e.a., *Gods trouw en goedheid prijzen* (Gouda 2010) 333.

⁴ 'Israël, Midden-Oosten en Antisemitisme', *De Banier* 69:17 (23 augustus 1990) 14.

geeft hij een opsomming van alle uitgaven waarin aandacht werd besteed aan de staat Israël.

Toen in 2000 een paragraaf over Israël werd opgenomen in het beginselprogramma, was een van de redenen die daarvoor werd aangedragen dat de partij de houding ten aanzien van Israël bij haar oprichting in 1918 niet kon opnemen in het beginselprogramma omdat de staat toen nog niet bestond.⁵ Met andere woorden: was dat wel het geval geweest dan had het zeker in het beginselprogramma gestaan. Eind jaren 90 stelde partijvoorzitter Koos van den Berg hetzelfde in *De Banier*: “Er is vanouds onder ons een grote betrokkenheid op en liefde voor Israël.”⁶

De beklemtoning van de historiciteit van de pro-Israëlhouding binnen de partij roept in het licht van het in 1983 verschenen werk van de Engelse historicus Eric Hobsbawm vragen op. Hobsbawm benadrukt in *The Invention of Tradition* dat belangrijke culturele praktijken vaak worden voorgesteld als al lang meegaande tradities.⁷ Hobsbawm ontkracht deze voorstelling en betoogt in zijn werk dat deze tradities veelal constructen zijn uit het recente verleden die worden aangewend om een identiteit op te bouwen. De historiciteit wordt in deze context juist benadrukt om het gebruik of de gewoonte van autoriteit te voorzien. De vraag rijst in hoeverre dat ook het geval is met de pro-Israëlhouding van de SGP. Is de gepreoccupeerdheid met Israël daadwerkelijk zo oud als men binnen de partij doet vermoeden?

I Status quaestionis

In een omvangrijk overzichtsartikel over de stand van de geschiedschrijving van Nederlandse politieke partijen stelde de Groningse hoogleraar Gerrit Voerman in 2005 vast dat de geschiedenis van de SGP grotendeels onderbelicht is gebleven in de historiografie.⁸ Slechts twee gereformeerde historici, Wim Fieret en Jan Zwemer, hebben aan het begin van de jaren 90 elk een periode uit de SGP-geschiedenis belicht. Wim Fieret behandelde de periode 1918 tot 1948, Zwemer die van 1945 tot 1970.⁹ Beide auteurs besteden in hun werk vooral veel aandacht aan de spanning tussen ‘getuigen’ en praktische politiek, vanouds een belangrijk thema binnen de partij. Hoewel Fieret lid was van de SGP stond dat hem niet in de weg het omstreden handelen van Kersten kritisch te beoordelen.¹⁰ Zijn geschiedschrijving leverde hem zelfs kritiek op binnen de rechterflank van de partij.¹¹ Drie jaar nadat het werk van Fieret verscheen, promoveerde Jan Zwemer op ideologische

⁵ ‘Verslag van de Jaarvergadering gehouden op 27 april 1999’, *De Banier* 78:6 (18 maart 1999) 10.

⁶ ‘Van de partijvoorzitter’ *De Banier* 75:10 (17 mei 1996) 4.

⁷ E. Hobsbawm, T. Ranger eds., *The Invention of Tradition* (Cambridge 1983).

⁸ G. Voerman, ‘De stand van de geschiedschrijving van de Nederlandse politieke partijen’, *BMGN* 120:2 (2005) 226-269.

⁹ W. Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij, 1918-1948; een bibliocratisch ideaal* (Houten 1993); J.P. Zwemer, *In conflict met de cultuur. De bevindelijk gereformeerden en de Nederlandse samenleving in het midden van de twintigste eeuw* (dissertatie VU Amsterdam 1992).

¹⁰ Voerman, ‘De stand van de geschiedschrijving van de Nederlandse politieke partijen’, 257; Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij*.

¹¹ Voerman, ‘De stand van de geschiedschrijving van de Nederlandse politieke partijen’, 257.

ontwikkelingen in de bevindelijk gereformeerde bevolkingsgroep in de periode 1945-1970. De ontwikkelingen binnen de SGP werden door Zwemer in een afzonderlijk hoofdstuk behandeld. Net als Fieret besteedde Zwemer veel aandacht aan de spanning tussen het bibliocratisch ideaal en praktisch politiek. Zwemers conclusie was dat vooral na het charismatische leiderschap van partijleiders Pieter Zandt en Gerrit Hendrik Kersten er een discussie uitbrak over de manier van politiek bedrijven.¹² Moest de SGP zich primair blijven richten op haar profetische taak, wat onvermijdelijk ook zou betekenen dat de rol van de partij marginaal bleef?¹³

Hoe de SGP in de tweede helft van de 20ste eeuw aankeek tegen de in 1948 opgerichte staat Israël, of tegen de Joden in het algemeen, kwam zowel in het werk van Zwemer als Fieret niet aan bod. Ook een studie van Ewoud Bosma, SGP-lid, naar de omgang van de bevindelijk gereformeerden met het nationaalsocialisme in de periode 1920-1950, leverde enkel het inzicht op dat men binnen de gereformeerde zuil verschillend aankeek tegen de Joden en een mogelijke toekomst voor het oude verbondsvolk.¹⁴ Hoe binnen de partij de oprichting van de Joodse staat in 1948 werd gerecipieerd kwam in de studie van Bosma niet aan bod.

Vanuit de achterban van de SGP heeft slechts een iemand een globaal overzicht proberen te geven van hoe de partij door de jaren heen aankeek en omging met de staat Israël en het Joodse volk, te weten Jan Schippers, directeur van het wetenschappelijk instituut van de SGP. In zijn bijdrage in de in 2018 verschenen bundel *Een Versplinterd Landschap; bijdragen over geschiedenis en actualiteit van Nederlandse politieke partijen* somde Schippers een aantal ontwikkelingen op die zijn partij vanaf de oprichting doormaakte. Een van die veranderingen was dat de partij sinds de oprichting van de Joodse staat in 1948 zich een pro-Israëlhouding eigen maakte¹⁵ Voor en tijdens de Bezetting werden Joden binnen de achterban van de partij nog vooral beschouwd als vijanden van Christus, schreef Schippers. Maar “de oprichting van de staat Israël in 1948 en met name zijn standhouden tegenover een Arabische overmacht in de oorlogen van 1956, 1967 en 1973” zorgden voor een pro-Israëlbenadering in de partij. Zijn conclusies deelde Schippers begin 2023 ook met de achterban in partijblad *De Banier*, die geheel in het teken stond van 75 jaar Israël. Daarin stelt Schippers met klem: al begin 1949 klonk een pro-Israëlgeluid in de SGP.¹⁶ Die conclusie trok Schippers naar eigen zeggen omdat partijleider Zandt zich in 1949 kritisch uitliet over de houding van de “Arabieren” tegenover de nieuwe Joodse staat. “Van de driekwart eeuw dat de Joodse staat bestaat, heeft de SGP deze op die kwartalen na (van mei 1948 tot begin 1949) gesteund”, schreef Schippers.¹⁷

---

¹² Zwemer, In conflict met de cultuur, 291-294.

¹³ Ibidem, 225, 291-294

¹⁴ E.G. Bosma, Oude Waarheid, Nieuwe Orde: Bevindelijk Gereformeerden en het Nationaal Socialisme 1920-1950 (dissertatie VU Amsterdam, 2015) 92-99.

¹⁵ J. Schippers, ‘De SGP, een karakteristieke eik in een Hollands Weidelandschap’ in: F. Wielenga, C. Van Baalen en M. Wilp (red.) *Een Versplinterd Landschap, Bijdragen van Geschiedenis en Actualiteit van Nederlandse Politieke Partijen* (Amsterdam, 2018) 176.

¹⁶ ‘Sympathie voor het Joodse volk en de staat Israël’, *De Banier* 102:5 (mei 2023) 14-15.

¹⁷ Ibidem.

De gevolgtrekkingen van Schippers zijn problematisch in het licht van twee recent verschenen werken die gaan over de houding van Nederland en de Nederlandse samenleving ten opzichte van de Joden en de staat Israël, respectievelijk het werk van historicus Peter Malcontent *Een open zenuw; Nederland, Palestina en Israël* (2018) en van cultuurhistoricus David Wertheim *Waar gaat het over als het om de Joden gaat* (2022). Malcontent laat zien dat de sympathie voor Israël uit protestantse hoek zich pas veel later dan 1948 ontwikkelde. Sympathie en steun voor de nieuwe staat kwam in de eerste decennia na de oprichting van Israël vooral uit de politiek linkse hoek van de Partij van de Arbeid.¹⁸

Wertheim beschrijft in zijn werk hoe verschillende groepen in de hedendaagse samenleving de staat Israël, de Joden en het Jodendom inzetten voor eigen identitaire en politieke doeleinden. Hij analyseert daarbij groepen variërend van virusontkenners tot voetbalsupporters. Zijn conclusie is dat een zekere preoccupatie met Israël en Joden altijd een zelfbeeld weerspiegelt.¹⁹ In zijn werk schrijft Wertheim het opmerkelijk te vinden dat de draai richting het jodendom ontstond vanuit progressieve hoek, maar dat de affiniteit, land en volk, inmiddels helemaal is toegeëigend door orthodoxe protestanten en messiaanse christenen.²⁰

Hoewel Wertheim en Malcontent het beeld van de SGP als pro-Israëlpartij vanaf het eerste uur niet aanstippen of weerleggen, trekken hun publicaties die wel in twijfel. In beide publicaties wordt namelijk gewezen op een verschuiving van pro-Israëlsentimenten in het politiek me spectrum. In dit onderzoek zal daarom worden bestudeerd hoe het denken over Israël zich ontwikkeld heeft binnen de partij vanaf 1948 tot aan het begin van deze eeuw. Dit onderzoek probeert daarmee de bestaande historiografie aan te vullen op twee punten. Ten eerste zal door deze studie het nog niet nader onderzochte denken over de staat Israël, en de houding ten opzichte van die staat, worden beschreven. Dat vormt zowel een toevoeging op het werk van Schippers alsook de auteurs Malcontent en Wertheim. Die laatste twee merken de draai ten opzichte van Israël in gereformeerde kringen wel op, maar verklaren die nog te weinig. Ten tweede tracht dit onderzoek een nieuw perspectief te openen op de geschiedenis en ontwikkeling van de SGP als exponent van de bevindelijk gereformeerde bevolkingsgroep. Zwemer en Fieret hadden in hun geschiedschrijving van de partij vooral oog voor het spanningsveld tussen praktische politiek enerzijds en getuigen anderzijds.

II Bronnen, methode en operationalisering

Dit onderzoek naar het denken over de staat Israël binnen de SGP is een probleemgericht onderzoek. Uit de literatuur wordt niet duidelijk hoe het denken over de staat Israël zich binnen de partij heeft ontwikkeld. Dat terwijl er vanuit de partij in het recente verleden wel historische claims zijn gelegd op het pro-Israëlhouding.

---

¹⁸ P.A.M. Malcontent, *Een open zenuw: Nederland, Israël en Palestina* (Amsterdam 2018).

¹⁹ D. Wertheim, *Waar gaat het over als het over de Joden gaat?* (Amsterdam 2022).

²⁰ Ibidem.

Deze scriptie wil daarom inzicht bieden in de ontwikkeling van denken over de staat Israël binnen de SGP. De onderzoeksvraag die in dit onderzoek dan ook centraal staat luidt: *Op welke manier heeft het denken over Israël zich ontwikkeld binnen de Staatkundig Gereformeerde Partij?*

Omdat een onderzoek naar al het bronmateriaal over de SGP (in archieven en digitale archieven) te ver voert, en in feite ook onmogelijk om niet te zeggen onwenselijk is, is bij aanvang van dit onderzoek gekozen om twee seriële bronnen ter hand te nemen: de uitgegeven jaarlijkse partijredes van de SGP-leider en de uitgaven van *De Banier* sinds 1948. Beide bronnen zijn belangrijke kanalen om zicht te krijgen op de ontwikkeling van denken over Israël. De uitgaven van *De Banier* zijn voor dit onderzoek geraadpleegd in het digitale archief van Erdee Mediagroep, te weten Digibron. Omdat een bestudering van alle uitgaven van het partijblad van de SGP te ver voerde en ook niet zou passen in de onderzoeksgrootte is daarom in eerste instantie vooral met behulp van zoektermen “Israël” en “staat Israël” gekeken in welke periodes en rond welke gebeurtenissen er in het blad vaak over de staat Israël werd gesproken. Die gebeurtenissen en periodes zijn vervolgens uitvoeriger bestudeerd. Voor de partijredes was een inkadering met op basis van actualiteit niet nodig, deze konden allen afzonderlijk worden bestudeerd. Naast de uitgaven van *De Banier* zijn zijdelings ook andere bronnen, zoals verkiezingsprogramma’s, betrokken om zo meer context te betrekken bij het onderzoek. De bestudering van deze bronnen vormden niet de insteek van het onderzoek, maar dienden vooral voor opheldering of verdere precisering van de waargenomen ontwikkelingen.

De methodiek die is toegepast voor het analyseren van het bronmateriaal vloeit grotendeels voort uit de theorie die de ideeënhistoricus Quentin Skinner eind jaren 60 ontwikkelde. Skinner betoogde in zijn artikel “Meaning and understanding in the history of ideas” uit 1969 dat de betekenis van woorden nooit statisch kan zijn. Integendeel, woorden en ideeën zijn altijd aan betekenisverandering onderhevig en kunnen alleen begrepen worden vanuit de historische context waarin ze circuleren.²¹ De aandacht in deze studie gaat dus uit naar de betekenis die SGP op verschillende momenten toekende aan de term Israël en hoe deze samenhang met de historische context.

In zijn dissertatie “The Conservative Embrace of Progressive Values” doet de Nederlandse historicus Merijn Oudenampsen onderzoek naar de neoliberale conservatieve stroming van Nieuw Rechts. Die beweging maakte in Nederland een opmars aan het eind van de 20ste eeuw.²² Voor zijn onderzoeksmethode valt Oudenampsen grotendeels terug op de theorieën van onder meer Quentin Skinner. Oudenampsen deelt zijn onderzoeksaanpak in componenten. Ten eerste geeft hij aan de politieke ideeën die in zijn proefschrift centraal staan over een bepaalde tijd te bestuderen. De ideeën wil hij ten tweede contextualiseren en historiseren. In de

---

²¹ Skinner, Q., ‘Meaning and understanding in the history of ideas’, in: *History and Theory*, 8 (1969) 3-53; Spruit, L., *Ideeëngeschiedenis: ontologie, reconstructie en controverse* (oratie Radboud Universiteit Nijmegen, 24 november 2017) 9.

²² M. Oudenampsen, *The Conservative Embrace of Progressive Values. On the intellectual origins of the swing to the right in Dutch politics* (dissertatie Tilburg Universiteit, 2018).

derde component van zijn onderzoeksanpak wil Oudenampsen de ideologische en conceptuele verandering historisch begrijpen.²³ Deze drieledige onderzoeksanpak die Oudenampsen hanteert, leent zich ook voor deze studie naar het denken van de SGP over de staat Israël. In deze studie zal daarom worden vastgehouden aan de drie componenten van Oudenampsen. Concreet houdt dit in dat in de eerste plaats wordt gelet op de verschillende betekenissen die men binnen de partij toekende aan de staat Israël. Deze betekenissen zullen in de tweede plaats worden gecontextualiseerd met het doel om die vervolgens historisch te kunnen duiden.

III Leeswijzer

In dit onderzoek staat de ontwikkeling van het denken binnen de SGP over de staat Israël centraal. Ideologische ontwikkelingen en veranderingen binnen groepen en organisaties vinden nooit plaats in een vacuüm en zijn altijd afhankelijk van context en bestaande infrastructuren. Dat geldt ook voor ideologische ontwikkeling binnen de SGP. Daarom zal in een eerste hoofdstuk aandacht worden besteed aan de intellectuele infrastructuur binnen de SGP. Daarin zal aandacht worden besteed aan factoren en actoren die het denken binnen de partij bepaalden. In dat kader zullen ook de partijredes en het partijblad *De Banier*, die in dit onderzoek worden geanalyseerd, kritisch worden bestudeerd. Zoals uit deze studie zal blijken, heeft het denken over Israël zich sterk ontwikkeld rond de volgende gebeurtenissen: de oprichting van de staat Israël (1948), de Suezcrisis (1956), de Zesdaagse Oorlog (1967), de Jom Kipoeroorlog (1973), de Eerste Intifada (1987), de Golfoorlog (1990-1991) en het integratiedebat in de nasleep van 9/11. Daarom is voor deze studie gekozen voor een indeling op basis van deze gebeurtenissen. Deze scriptie bestaat dus in zekere zin uit meerdere casestudies en pretendeert dus niet alomvattend te zijn in de zin dat het elk individueel jaar meeneemt in het onderzoek.

---

²³ Oudenampsen, *The Conservative Embrace of Progressive Values*, 15-17.

1. De intellectuele infrastructuur van de SGP

I Inleiding

In deze scriptie wordt onderzocht hoe het denken over de staat Israël zich binnen de SGP heeft ontwikkeld tot en met de eerste jaren na de eeuwwisseling. Voor het beantwoorden van die vraag is het belangrijk om eerst een goed beeld te krijgen van de intellectuele infrastructuur binnen de partij. Om te weten hoe het denken over Israël zich heeft ontwikkeld, moet men immers eerst weten waar dat denken zich precies ontwikkelde en wat daarin belangrijke factoren en actoren waren. In dit hoofdstuk staat die vraag daarom centraal. In de volgende twee paragrafen zal daarom de intellectuele infrastructuur binnen de SGP worden gekenschetst. De twee bronnen die in dit onderzoek centraal staan (*De Banier* en de partijredes) kenden een belangrijke plek in die infrastructuur. Dit is dan ook de reden dat deze twee bronnen de basis vormen voor dit onderzoek. Dit hoofdstuk kan daarom ook worden beschouwd als verantwoording voor de keuze om specifiek te letten op *De Banier* en de partijredes.

II Een hiërarchische intellectuele infrastructuur in de periode van Kersten en Zandt (1918-1961)

De SGP werd in april 1918 opgericht door Gerrit Hendrik Kersten, predikant in de Gereformeerde Gemeente van Yerseke. Bij de oprichting waren naast Kersten nog een aantal andere Zeeuwse predikanten betrokken, vooral uit het kerkgenootschap van Kersten zelf, de Gereformeerde Gemeenten.²⁴ Reden om een partij op te richten zagen de oprichters vooral omdat nieuwe wetgeving alle mannen in Nederland verplichtte een stem op een politieke partij uit te brengen.²⁵ Dat leidde onder het politiek bewuste deel van de gereformeerde bevolkingsgroep tot problemen. Niet iedereen kon zich namelijk vinden in het geluid dat de protestantse Anti-Revolutionaire Partij (ARP) liet horen.²⁶ Bij het optuigen van kiesverenigingen, die de partij bij de komende verkiezingen van steun moesten verzekeren, waren veelal kerkenraden betrokken. De nieuwe partij van Kersten slaagde er in 1918 echter niet in een zetel te bemachtigen. Pas in 1922 zou de SGP met een zetel in de

---

²⁴ F. van Lieburg, 'Staatkundig Gereformeerd verleden: ontstaan en overleven van een protestpartij' in: G. Voerman en H. Vollaard eds., *Mannen van Gods Woord: De Staatkundig Gereformeerde Partij* (Hilversum 2018) 19-24.

²⁵ Van 1917 tot 1970 gold in Nederland een opkomstplicht. Alle stemgerechtigden waren verplicht zich te melden bij een kiesbureau.

²⁶ Lieburg, 'Staatkundig Gereformeerd verleden' 19-20.

Tweede Kamer komen. Sindsdien maakt de SGP onafgebroken deel uit van de Haagse entourage.

De ontstaansgeschiedenis laat zien dat de oprichting van de partij weliswaar niet door kerken, maar wel heel sterk vanuit kerken werd georganiseerd, voornamelijk vanuit het kerkverband van Kersten zelf: de Gereformeerde Gemeenten. Deze context maakte dat de SGP vanaf haar ontstaan in 1918 al meteen een sterke hiërarchische cultuur kende.²⁷ Predikanten, en zeker Kersten die ook oprichter van zijn eigen kerkverband was, stonden binnen het bevindelijk gereformeerde volksdeel immers al een trede hoger dan andere gelovigen.²⁸ Het predikantenambt was hen door God zelf toevertrouwd, zo ging de gedachte. Daar kwam bij dat de nood om een politieke partij op te richten daarnaast vooral werd gevoeld door de bovenlaag in de gereformeerde zuil. Een groot deel van de bevindelijk gereformeerden was nog nauwelijks politiek bewust, laat staan politiek georganiseerd.²⁹

De ontstaansgeschiedenis en de hiërarchische cultuur die de partij van begin af aan kenmerkte, drukten ook sterk hun stempel op de intellectuele infrastructuur van de partij. Politieke opinievorming geschiedde dus vooral vanuit de top. Met name de partijleider had een belangrijke stem in het bepalen van de politieke stand- en speerpunten.³⁰ Tot 1961 waren het dan ook respectievelijk partijleiders Kersten (1918-1945) en Zandt (1945-1961) die de vertaalslag van de 'aloude beginselen' naar de politiek maakten. Dat vooral de partijleider, die tegelijkertijd ook politiek leider was, een politiek opiniërende rol kende, had ook te maken met het feit dat de predikanten in het hoofdbestuur maar een zeer geringe politieke belangstelling hadden. Dit zou tot ver in de jaren 60 voortduren.³¹ Daar komt ook nog eens bij dat zowel Zandt als Kersten binnen het bevindelijk gereformeerde volksdeel een zeer hoge status hadden, wat tegenspraak sowieso erg lastig maakte. Daarmee konden de twee bogen op een haast onaantastbare status binnen de partij en haar aanhang.³²

Onder leiding van zowel Kersten als Zandt ontwikkelde de SGP zich als getuigenispartij met een sterk nationalistisch karakter. De Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden van de 17de en 16de eeuw gold daarbij als het absolute ideaal.³³ Vanzelfsprekend hoorden daar ook vijanden bij. Voor de SGP waren dit voornamelijk het katholicisme en 'andere' supranationale instanties zoals de Volkenbond en de latere Verenigde Naties (VN). De SGP vermoedde dat dergelijke instanties, net als het Vaticaan, maar één ding voor ogen hadden:

---

²⁷ R. Koole, J. Holsteyn, J. den Ridder, 'Meebewegende stabiliteit. Organisatie en aanhang van de SGP' in: G. Voerman en H. Vollaard eds., *Mannen van Gods Woord: De Staatkundig Gereformeerde Partij* (Hilversum 2018) 123, 124; Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij*, 38.

²⁸ Koole, e.a., 'Meebewegende stabiliteit', 124.

²⁹ Koole, e.a., 'Meebewegende stabiliteit', 124; Lieburg, "Staatkundig Gereformeerd verleden", 24.

³⁰ Koole, e.a., 'Meebewegende stabiliteit', 124-126.

³¹ Zwemer, 224.

³² Ibidem.

³³ H. Vollaard, R. van Well, 'Getuigen of samenwerken?' in: G. Voerman en H. Vollaard eds., *Mannen van Gods Woord: De Staatkundig Gereformeerde Partij* (Hilversum 2018) 169.

wereldheerschappij. Volgens SGP'ers was dat een ijdel en onchristelijk streven. Alleen God behoorde immers de wereldheerschappij toe.³⁴

Om kiezers te organiseren rond politieke ideeën en standpunten waren communicatiekanalen nodig. Die nood werd kennelijk al vrij snel na de oprichting van de SGP gevoeld, want in 1921 riep Kersten een partijorgaan in leven, *De Banier*. In het eerste nummer van dat blad maakte oprichter Kersten meteen duidelijk wat het doel van *De Banier* was namelijk: de gezamenheidszin bevorderen binnen de achterban van de nieuwe partij.³⁵ Hier gaf Kersten meteen handen en voeten aan door de ARP te beschuldigen van “verlinking” en “verschrikkelijke verzaking van de beginselen van Gods Woord”.³⁶ De lezers werd duidelijk gemaakt dat de SGP voor de ware gereformeerde gelovige het enige alternatief was.

Het doel van de *De Banier* moest volgens Kersten dus vooral zijn om een gemeenschap te creëren rond politieke ideeën en standpunten. *De Banier* had daarmee vanaf haar ontstaan heel duidelijk een vormende en opiniërende functie. Die functie bleef het partijblad gedurende de 20ste eeuw grotendeels houden. Opinievorming kwam voor in verschillende rubrieken waaronder Parlementaire Kroniek, Stichtelijke Overdenking en Studie en Leidraad.³⁷ De inhoud van deze rubrieken werd bepaald en vaak ook geschreven door de partijleider, die tot eind 1985 ook hoofdredacteur van het blad was.³⁸ Naast deze rubrieken werden ook, zeker in de eerste decennia toen de redactie van *De Banier* nog klein was, vaak Kamerbijdragen van SGP-Kamerleden geredigeerd. Vooral ideologische confrontaties tussen SGP-fractieleider en andere politici kregen vaak een prominente plek.³⁹ Tot medio jaren 60 werd de relatie tussen achterban en partijtop dan ook vooral bepaald door het partijblad.⁴⁰ Dat had te maken met het feit dat de SGP tot in de jaren 60 nog niet echt een actief partijleven kende. Binnen de plaatselijke kiesverenigingen heerste een grote mate aan passiviteit. Naast de kiesvereniging bestonden geen nevenorganisaties die SGP-kiezers moest enthousiasmeren en mobiliseren.⁴¹

Tot de komst van het Reformatorisch Dagblad (RD) in 1971 was *De Banier* tevens dé spil binnen de bevindelijk gereformeerde zuil als het ging om nieuwsvoorziening. Het nieuws werd bovendien vaak ook voorzien van commentaar. Dat gebeurde bijvoorbeeld in de rubriek ‘Buitenlands Overzicht’ die vanaf 1945 tot 1980 door de hoofdredacteur van het blad werd geschreven. Dat nieuwsvoorziening vanuit politieke partijen werd georganiseerd was bij het ontstaan van *De Banier* niet heel vreemd. In de nog sterk verzuilde maatschappij hadden meer partijen hun eigen

---

³⁴ Vollaard, e.a., ‘Getuigen of samenwerken?’, 180.

³⁵ ‘Aan de lezers’, *De Banier* 1:1 (5 mei 1921) 1.

³⁶ Ibidem.

³⁷ E.G. Bosma, ‘Een eeuw lang De Banier’, *De Banier* 100:4 (mei 2023) 20-25.

³⁸ Zwemer, *In conflict met de cultuur*, 259.

³⁹ Bosma, ‘Een eeuw lang De Banier’, 20-25.

⁴⁰ Zwemer, *In conflict met cultuur*, 140.

⁴¹ Ibidem, 240.

nieuwsbladen.⁴² Na de komst van RD in 1971 legde *De Banier* zich steeds minder toe op algemene nieuwsvoorziening.⁴³

Naast *De Banier* waren ook de partijredes van de partijleider op de jaarlijkse algemene vergadering van de SGP een belangrijk vehikel voor politieke ideeënvorming. In die toespraken maakte de partijleider van de SGP de vertaalslag van beginselen naar politiek.⁴⁴ Het benoemen van politieke bedreigingen maakte daar vast onderdeel van uit. Kersten benoemde daarbij vooral het gevaar uit “Rome”. Ook het communisme was voor Zandt en Kersten een gewraakte vijand. Daarnaast trok Kersten in zijn partijredes ook vaak fel van leer tegen andere christelijke partijen, waaronder de ARP en de CHU. Die partijen waren volgens hem niet trouw aan de ‘beginselen der Reformatie’.⁴⁵ Ook onder Zandt bleven het rooms-katholicisme en het communisme gewraakte vijanden. Daarnaast liet Zandt net als Kersten geen partijrede voorbijgaan om zijn ernstige zorgen te uiten over de richting die de Christelijke Historische Unie (CHU) en de Anti-Revolutionaire Partij (ARP) voorstonden.⁴⁶

III Continuïteit en verandering vanaf de jaren 60

In 1961 overleed partijleider Zandt op 80-jarige leeftijd. Hij werd opgevolgd door de hervormde predikant Hette Abma. De leiderschapswissel in 1961 wordt in de historiografie doorgaans beschouwd als de opmaat naar meer pragmatisme en professionalisering binnen de partij.⁴⁷ In bepaalde opzichten is dat terecht. Zo klonk in de jaren 60 de roep om meer ruimte en prioriteit te geven aan professionaliteit en samenwerking.⁴⁸ Voornamelijk de jongeren roerden zich. Studenten van de christelijke lerarenopleiding Driestar riepen het bestuur op meer waarde te hechten aan expertise binnen de partij.⁴⁹ Daarnaast probeerden de jongeren in 1963 met een vergeefse voorkeursactie ingenieur Henk van Rossum de Tweede Kamer in te stemmen.⁵⁰ Daarnaast organiseerden studenten binnen de achterban zichzelf door een blad in het leven te roepen: *Onderling Kontakt*. De emancipatie past binnen dit tijdsbestek waarin ook de eerste reformatorische studentenvereniging CSFR werd opgericht. Veel studenten die betrokken waren bij *Onderling Kontakt* waren ook

---

⁴² Zwemer, *In conflict met de cultuur*.

⁴³ B. van den Brink, G. Voerman, ‘De positie van het politieke ledenblad’ in: *De Banier* 100:4 (mei 2021) 26-27.

⁴⁴ Ibidem, 228.

⁴⁵ Bosma, *Oude Waarheid, Nieuwe Orde*, 31, 585.

⁴⁶ Zie: P. Zandt, ‘De Wet en de profeten’, partijrede 1952, in: G. van den Berg, red., *Hoort den roede* III (’s-Gravenhage 1984); P. Zandt, ‘Komt aanschouwt de daden des Heeren’, partijrede 1953 in: G. van den Berg, red., *Hoort den roede* III (’s-Gravenhage 1984) 29; P. Zandt, ‘De enige waarborg voor het welvaren van ons volk’, partijrede 1957 in: G. van den Berg, red., *Hoort den roede* III (’s-Gravenhage 1984) 93.

⁴⁷ Zwemer, *In conflict met de cultuur*, 221-293; Vollaard, e.a., ‘Getuigen of samenwerken?’, 167-199.

⁴⁸ Zwemer, *In conflict met de cultuur*, 221-293.

⁴⁹ Koole, e.a., ‘Meebewegende stabiliteit’, 125.

⁵⁰ J. Exalto, ‘Kerk school en partij’ in: Voerman, G., Vollaard, H., (red.) *Mannen van Gods Woord: De Staatkundig Gereformeerde Partij* (Hilversum 2018) 59.

CSFR-lid.⁵¹ Tien jaar later maakte de SGP zichtbaar werk van de roep om meer ruimte te geven aan expertise. In 1974 werd een studiecentrum in het leven geroepen, de Stichting Voorlichtings- en Vormingscentrum (SVV). Later werd die nevenorganisatie omgedoopt in De Guido de Brès Stichting. De denktank van de partij geeft sinds 1974 ook een periodiek uit: *Zicht*. Artikelen in deze periodiek werden en worden tot op de dag van vandaag verzorgd door hogeropgeleide partijleden.

De rol die het studiecentrum en de latere Guido de Brès Stichting speelde in opinievorming binnen de achterban was echter gering. De mensen die werkzaam waren bij het instituut, of schreven voor de periodiek *Zicht* poogden veel eerder wetenschappelijke onderbouwingen te geven van de al vastgelegde koers.⁵² Bovendien stond de rechterflank binnen de achterban argwanend tegenover de komst van een wetenschappelijk instituut. De wetenschap kon met de komst van het SVV weleens de beginselen van de partij gaan overvleugelen.⁵³

Met het aantreden van Hette Abma in 1961 werd de positie van de partijleider zichtbaar minder onaantastbaar. Abma was weliswaar predikant in de hervormde kerk maar lag niet over de gehele SGP-achterban even goed.⁵⁴ Abma was als hervormd predikant bijvoorbeeld niet aangesloten bij de behoudende Gereformeerde Bond. De politicus bediende zich daarnaast van duidelijk andere taal dan Kersten en Zandt.⁵⁵ Voor een deel van de achterban was de ligging van Abma onverteerbaar, in sommige kringen werd de politicus zelfs aangeduid als “vijand van Gods volk”. De kritiek verplaatste zich min of meer naar buiten toe want in 1977 richtten de bezwaarden binnen de achterban een eigen stichting op, de Landelijke Stichting tot Handhaving van de Staatkundig Gereformeerde Beginselen.⁵⁶

Ondanks die kritiek op de partijleider en de professionele verbreding die de partij vanaf het aantreden van Abma in 1961 doormaakte, bleef de intellectuele infrastructuur van de partij sterk hiërarchisch.⁵⁷ De partijleider bleef het boegbeeld van de partij en een bepalende factor in het bepalen van de politieke opinie binnen de achterban.⁵⁸ Vooral *De Banier*, maar ook de partijredes vervulden na de periode van Zandt daarin een sleutelrol. De focus bleef, ook toen het hoofdredacteurschap in 1985 werd gescheiden van het partijleiderschap, vooral liggen op de politiek die de partij in de Tweede Kamer ten gehore bracht.⁵⁹ Partijleiders Abma en Van der Vlies hadden in hun tijd beiden beschikking over een eigen rubriek in *De Banier* waarin ze de politieke actualiteit becommentarieerden. Respectievelijk waren dat de rubrieken

---

⁵¹ Zwemer, *In conflict met cultuur*, 26-261.

⁵² Lieburg, ‘Staatkundig Gereformeerd verleden’, 41.

⁵³ Zwemer, *In conflict met cultuur*, 289.

⁵⁴ H. Post, ‘Een gespannen relatie’ in: Voerman, G., Vollaard, H., (red.) *Mannen van Gods Woord: De Staatkundig Gereformeerde Partij* (Hilversum 2018) 101.

⁵⁵ K. van der Zwaag, ‘Van theocratie naar godsdienstvrijheid. De SGP over religie en politiek’ in: G. Voerman en H. Vollaard eds., *Mannen van Gods Woord: De Staatkundig Gereformeerde Partij* (Hilversum 2018) 78-79.

⁵⁶ Exalto, ‘Kerk school en partij’, 20.

⁵⁷ Koole, e.a., ‘Meebewegende stabiliteit’, 124-125.

⁵⁸ Ibidem.

⁵⁹ Ibidem, 126-127.

“Zetjes en “Kort en Bondig”. Waar Zandt nog complete Kamerbijdragen van SGP’ers uit de handelingen kopieerde, werd in de tijd van Abma en Van der Vlies het optreden van SGP’ers op meer speelse wijze beschreven.

IV Conclusie

In dit hoofdstuk is beschreven hoe de intellectuele infrastructuur van de SGP zich ontwikkeld heeft vanaf de oprichting van de partij in 1918. Ondanks dat er zich in de jaren 60 en 70 een zekere professionele verbreding voordeed, bleef de intellectuele infrastructuur sterk hiërarchisch. Met name de partijleider, die ook politiek leider was, had een heel sterk opiniërende functie binnen de partij. Daarin had hij in zekere zin vrij spel, omdat veel predikanten uit het hoofdbestuur zich primair niet interesseerden voor politiek. De partijredes en het blad *De Banier* waren twee belangrijke fora waar de partijleider zijn politieke standpunten en ideeën kon adresseren aan de achterban. Beide bronnen lijken daardoor geschikt om voldoende perspectief te bieden op de ontwikkeling van denken binnen de partij over de staat Israël.

2. Stilte over een jonge staat

De oprichting van de staat Israël (1948) en de Suezcrisis (1956)

I Inleiding

In de eerste jaren na de oprichting van Israël in mei 1948 hield de SGP zich nauwelijks bezig met de jonge staat. Vrijwel alleen in de nieuwsrubriek Buitenlands Overzicht in partijblad *De Banier* werd aandacht besteed aan de Joodse staat. Waar de latere SGP zich duidelijk wel proactief bezig begon te houden met Israël, bleef het rond de oprichting van de staat Israël en de Suezcrisis (1956) nagenoeg stil. Deze niet gepreoccupeerde houding laat zich rijmen met het geïsoleerde en sterk 'getuigende' karakter van de SGP onder partijleider Pieter Zandt in de periode 1945-1961. Er is echter meer wat de stilte rond de staat Israël verklaart. Binnen de bevindelijk gereformeerde achterban van de SGP werd verschillend gedacht over de theologische betekenis van de Joden.

In dit hoofdstuk wordt de stilte rond de staat Israël en de zojuist genoemde verklaringen uitvoeriger behandeld, beschreven en geanalyseerd. Beschreven zal worden hoe binnen de SGP in de context van de oprichting van de staat Israël (1948) en de Suezcrisis (1956) over de staat Israël werd gesproken en gedacht. Daarvoor zullen vooral de partijredes en verschillende uitgaven van partijblad *De Banier* worden geraadpleegd. Daarnaast worden ook andere bronnen geraadpleegd om een goed beeld te krijgen hoe binnen de partij over de staat Israël werd gedacht. Omdat het denken over de staat Israël sterk samenhangt met het karakter van de SGP in de jaren 40 en 50 zal in een eerste paragraaf kort een karakterschets worden gegeven van de gereformeerde partij eind jaren 40 en begin jaren 50.

II De SGP eind jaren 40, begin jaren 50

Om de houding van de SGP ten opzichte van de staat Israël te kunnen plaatsen, is het belangrijk eerst een duidelijk beeld te krijgen van de SGP in de periode waarin de oprichting van de staat Israël (1948) en de Suezcrisis (1956) zich afspeelde. Binnen de SGP van eind jaren 40, begin jaren 50 zag men zichzelf vooral als getuigenispartij. Naar eigen zeggen voerde de SGP dan ook geen belangenpolitiek,

maar beginselpolitiek.⁶⁰ Volgens de oprichter van de partij Kersten, die tot 1945 de partij leidde, betekende dit concreet dat de SGP niet moest proberen mee te dingen in het landsbestuur. Integendeel, de SGP moest het Nederlandse volk vooral oproepen om 'Gods Woord' te gehoorzamen.⁶¹ Ook Kerstens opvolger Zandt, die van 1945 tot 1961 de partij leidde, stelde die prioriteit. De haalbaarheid van een samenleving die zich geheel 'in het spoor van Gods geboden' zou voegen werd vanuit de partij, zeker door Kersten en Zandt, bijzonder laag geacht.⁶² Sterker nog, Kersten sloot dat zelfs uit.⁶³ Het was de taak van de SGP, zoals dat de taak van de profeten uit het Oude Testament was, de natie te wijzen op haar zonden en haar op te roepen tot bekering, ook al zou dat uiteindelijk niet gebeuren. Dat was immers ook het geval geweest bij de oude profeten in het Oude Testament.

Al met al had deze grondhouding tot gevolg dat de partij vanaf haar oprichting in het parlement in een zeker isolement verkeerde.⁶⁴ Geheel anders was die houding bij protestants gereformeerde partijen als de ARP en de CHU. Die partijen hielden zich weliswaar ook vast aan idealen maar waren wel bereid tot het sluiten van compromissen.⁶⁵ Zo'n houding keurde de SGP af. Volgens de partij verwaterden de ARP en CHU met hun compromisbereidheid de 'aloude' protestantse beginselen.⁶⁶

De samenleving werd vanuit de SGP consequent beschouwd als een samenleving in verval die zich steeds minder liet leiden door God en Zijn Woord (de Bijbel). De notie van verval veronderstelde ook de aanwezigheid van een ideaalbeeld. Dat was er ook. De oprichters en leiders van de SGP verlangden terug naar de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden van de 16e en 17e eeuw.⁶⁷ In de Republiek leefden zowel regering als samenleving nog grotendeels conform Gods Geboden, zo was de gedachte. Het gereformeerde geloof was dominant in de samenleving en het rooms-katholicisme was dankzij de Opstand gemarginaliseerd tot een bijna verboden religie. Het 17de en 16de-eeuwse ideaalbeeld werd door SGP'ers vaak vergeleken met het Bijbelse Israël onder de 'godvruchtige koningen en richters'.⁶⁸ Het Huis van Oranje werd, zoals de koningen en rechters uit het Oude Testament, door God aan Nederland gegeven. Zodoende werd de Republiek gezien als een 'tweede Israël'.⁶⁹ Zoals God Israël had bevrijd uit Egypte, zo bevrijdde Hij Nederland van het 'Spaanse en Roomse juk'. In jaarlijkse partijredes van de SGP-leiders kwam de vergelijking tot 1961 bijna altijd voor. In 1953 stelde Zandt: "Ons land werd met alle recht het Israël van het westen genoemd"⁷⁰. Want, zo meende Zandt, zoals Israël werd gered uit "Egyptes dwingelandij", zo werd het

---

⁶⁰ Vollaard, e.a., 'Getuigen of samenwerken' 171.

⁶¹ Ibidem, 169-170.

⁶² Zwemer, *In Conflict met Cultuur*, 224.

⁶³ Fieret, *De Staatkundig Gereformeerde Partij*; Zwemer, *In conflict met de cultuur*, 9, 222.

⁶⁴ Vollaard, e.a., 'Getuigen of samenwerken' 171.

⁶⁵ Ibidem, 168.

⁶⁶ Ibidem.

⁶⁷ Ibidem, 169.

⁶⁸ Zwaag, 'Van theocratie naar godsdienstvrijheid', 74.

⁶⁹ Ibidem.

⁷⁰ P. Zandt, 'Komt aanschouwt de daden des Heeren', partijrede 1953 in: G. van den Berg, red., *Hoort den roede III* ('s-Gravenhage 1984) 26.

Nederlandse volk gered van de Spaanse "overheersing".⁷¹ En in 1961: "Niet alleen vocht zij (Nederland) zich in een roemruchte en heldhaftige strijd vrij van Spanje's en Rome's tyrannie; maar meer nog: met eer en roem overladen, met schatten goud en zilver, als Israël weleer uit Egyptes diensthuis, mochten onze voorouders een gouden eeuw ingaan."⁷²

De analogie met het Bijbelse Israël trok men overigens breder dan alleen de periode van de 17e en 16e eeuw. Immers ook de geschiedenis van het Nederlandse volk in de daaropvolgende eeuwen vertoonden gelijkenissen met die van het volk Israël. In meerdere partijredes stelde Zandt het verval van het Bijbelse Israël gelijk aan dat van Nederland. Zoals Israël na het koningschap van de Bijbelse koning Salomo in verval raakte omdat het 'Gods geboden verliet', zo raakte ook Nederland in moreel verval.⁷³

III Oprichting staat Israël (1948)

Op 14 mei riep de Joodse gemeenschap in Palestina onder leiding van David Ben Goerion de staat Israël uit, enkele uren voordat het Britse mandaat in het gebied zou aflopen. De grenzen van de nieuwe staat werden bepaald conform het verdeelingsplan dat de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties een jaar daarvoor had goedgekeurd. De Palestijnse bevolking accepteerde de VN-verdeling echter niet en enkele uren na de stichting van de staat Israël ontstond dan ook een oorlog tussen Palestijnen en Arabische landen enerzijds en Israëli's anderzijds. De Palestijnen leverden ondanks steun van verschillende Arabische landen een groot deel van hun gebied in. Israël veroverde bijna 80 procent van het Palestijnse gebied, terwijl het de staat conform de verdeling van 1947 nog geen 60 procent van Palestina zou zijn toegefallen. De vijandelijkheden werden begin 1949 gestaakt toen Israël afzonderlijke overeenkomsten sloot met Egypte, Jordanië, Syrië en Libanon. In de Israëli'sche en Palestijnse geschiedenis kreeg de oorlog respectievelijk de naam Onafhankelijkheidsoorlog en 'Al Nakba' (De Ramp).

Nadat de staat Israël in mei 1948 werd uitgeroepen, zou het nog bijna twee jaar duren voordat de Nederlandse regering de Joodse staat zou erkennen.⁷⁴ Dat had niet zozeer te maken met een gebrek aan sympathie voor de Joden vanuit Nederland.⁷⁵ Echter, in de tijd dat de Joodse staat werd gesticht probeerde Nederland met man en macht haar controle en gezag in de Indische Archipel, waar de dekolonisatiebeweging onder leiding van Soekarno en Hatta terrein veroverde,

---

⁷¹ P. Zandt, 'Komt aanschouwt de daden des Heeren', partijrede 1953 in: G. van den Berg, red., *Hoort den roede* III ('s-Gravenhage 1984) 26.

⁷² P. Zandt, 'Wat wijsheid?', partijrede 1961 in: G. van den Berg, red., *Hoort den roede* III ('s-Gravenhage 1984) 154-155.

⁷³ P. Zandt, 'Des Heeren Wet', partijrede 1950, in: G. van den Berg, red., *Hoort den roede* II ('s-Gravenhage 1984) 181; P. Zandt, 'Hoort des Heeren Woord', partijrede 1951, in: G. van den Berg, red., *Hoort den roede* II ('s-Gravenhage 1984) 186, 196; P. Zandt, 'De Wet en de profeten', partijrede 1952, in: G. van den Berg, red., *Hoort den roede* III ('s-Gravenhage 1984) 10,18.

⁷⁴ Malcontent, *Een open zenuw*, 38.

⁷⁵ Ibidem, 44.

terug te krijgen. De regering besloot Israël niet te erkennen om de grotendeels islamitische bevolking van Indië niet (nog meer) tegen zich in het harnas te jagen.⁷⁶ Daarnaast speelde ook mee dat door de erkenning van een nieuwe staat de onafhankelijkheidsbeweging in Indië wellicht zou kunnen denken dat de vrijheidsstrijd die ze voerde legitiem was.⁷⁷ Veelzeggend is dan ook dat Nederland Israël pas op 16 januari 1950 erkende, kort na de soevereiniteitsoverdracht aan Indonesië.

Het handelen van de Nederlandse regering leidde in de Nederlandse samenleving en in de politiek niet tot grote discussies.⁷⁸ Hoewel de staat niet werd erkend, stond het overgrote deel van de bevolking, vooral vanwege de Jodenvervolging in de Tweede Wereldoorlog, welwillend tegenover een Joodse staat in Palestina. Ook de SGP leek geen bezwaren te hebben om te wachten met erkenning van Israël.⁷⁹ Zowel in de Tweede Kamer als in partijblad *De Banier* werd hier niet voor gepleit door de partij. Uitgesloten lijkt echter dat het tevreden houden van de Indonesische bevolking hiermee samenhang, zoals bij andere partijen wel het geval was. SGP-leider Zandt was namelijk principieel tegen onderhandelen met de leiders van de Indonesische vrijheidsbeweging.⁸⁰ Dat maakt het minder aannemelijk dat hij wel rekening wenste te houden met de wensen van de bevolking van Indië.

Binnen de partij werd ook nauwelijks aandacht besteed aan de oprichting van de staat Israël. Partijleider Pieter Zandt noemde de staat Israël niet in zijn partijrede op de algemene vergadering van de partij in het voorjaar van 1949. Enigszins opvallend was dat wel. De SGP-leider had het namelijk vaak over situaties in het buitenland, waarin hij vaak de hand van God ontwaarde.⁸¹ Pas in de partijrede van 1952 noemde Zandt de staat Israël voor het eerst. Dat deed hij niet zozeer om zijn sympathie voor de staat te benadrukken. Zandt noemde Israël toen hij in zijn toespraak terugblikte op de indiening van een amendement, door zijn partij, om te voorkomen dat Joodse winkels op zondag open gingen. Zijn argument luidde dat in Israël op de sabbat (joodse rustdag) ook geen uitzondering werd gemaakt voor christenen.⁸²

Ook in partijblad *De Banier* werd er nauwelijks geschreven over Israël. Alleen in de nieuwsrubriek Buitenlands Overzicht werd enkele keren aandacht besteed aan Israël. De bevindelijke gereformeerden hadden indertijd nog geen eigen krant of dagblad. Het Reformatorisch Dagblad werd pas in 1971 opgericht. Nadien zou de rubriek verdwijnen uit *De Banier*. Dat uitsluitend in de nieuwsrubriek Buitenlands Overzicht over Israël werd geschreven, duidt erop dat vooral de actualiteit en niet zozeer een preoccupatie aanleiding gaf om over Israël te schrijven. Zandt, die de

---

⁷⁶ Malcontent, *Een open zenuw*, 44-46.

⁷⁷ Ibidem.

⁷⁸ Ibidem, 33-57.

⁷⁹ In *De Banier* wordt erkenning van de staat Israël in 1948 en 1949 niet genoemd.

⁸⁰ Zwemer, *In conflict met de cultuur*, 232.

⁸¹ P. Zandt, 'Des Heeren Wet', partijrede 1950, in: G. van den Berg, red., *Hoort den roede II* ('s-Gravenhage 1984) 167.

⁸² P. Zandt, 'De Wet en de profeten', partijrede 1952, in: G. van den Berg, red., *Hoort den roede III* ('s-Gravenhage 1984) 18.

overzichten zelf schreef, beschouwde Israël ook niet als een heel belangrijk onderwerp. Het onderwerp kwam ook altijd vrij laat in de overzichten van Zandt aan bod. Dat gebeurde ook op 20 mei 1948, kort na de oprichting van de staat Israël. Zandt begon zijn stuk met een Europees congres dat kort geleden had plaatsgevonden in Den Haag. Doel daarvan was om een duurzame vrede in Europa te bereiken. Zandt schreef: "Hoe druk was men in de weer om dat te doen slagen, zelfs des Heeren dag werd schromelijk misbruikt en ontheiligd".⁸³ Daarop vervolgde Zandt door te schrijven over Israël. De SGP'er schreef enigszins opgewekt: "Een eerste eigen vaderland sinds 2000 jaar voor de verstrooide Israëlieten."⁸⁴ De oprichting van een nieuwe Joodse staat zou volgens de schrijver moeten worden toegejuicht door iedereen "die met Gods Woord enig rekening houdt."⁸⁵ Dergelijke toespelingen op "Gods Woord" maakte Zandt nadien vaker. In het Buitenlands Overzicht eind februari 1949 schreef hij over het aantreden van de eerste Israëliische president Chaim Weizmann en het "bestaande voornemen" van vijf miljoen Joden om naar Israël te emigreren. Zandt beschouwde dit alles als de vervulling van Gods "voorspellingen" in "Zijn Woord".⁸⁶ Een week later herhaalde Zandt dat nog een keer. Het was volgens de staatkundig gereformeerde voorman een "nadrukkelijke bevestiging van Gods Woord" dat Israël een "vaste positie in de rij der staten" had verkregen.⁸⁷ Op welke Bijbelpassage Zandt precies doelde, werd niet duidelijk uit zijn schrijven. Een zeker geloof in beloften van God aan de Joden paste in de traditie van de Nadere Reformatie, voornamelijk uitgedragen door de 18de-eeuwse Wilhelmus à Brakel.⁸⁸

Met de nadruk op Gods beloften leek Zandt duidelijk anders te denken over een Joodse staat dan zijn voorganger Kersten. De oprichter van de SGP dacht dat de Joden zich eerst tot de Messias moesten bekeren, eer er sprake kon zijn van een vervulling van beloften. Medio 1929 schreef Kersten in *De Banier* dat het streven van de zionistische beweging naar een eigen staat in Palestina tevergeefs was. Volgens de predikant zouden de Joden nog wel even in de diaspora moeten leven. De vloek die dit volk met het kruisigen van Christus over zichzelf had uitgeroepen was immers nog steeds van toepassing, meende Kersten.⁸⁹ De predikant stelde overigens elders dat een oprichting van een Joodse staat, mocht dat ooit gebeuren, geen "heilshistorische betekenis" zou hebben.⁹⁰

Het verschil van denken over de betekenis van een Joodse staat verklaart enigszins de stilte van de SGP over Israël in 1948. Enerzijds heerste het idee dat enkel het bekeerde gereformeerde volksdeel zichzelf mocht aanmerken als het uitverkoren volk van God. In dit kader paste ook het binnen de partij sterk aanwezige

---

⁸³ 'Buitenlands Overzicht', *De Banier* 27:21 (20 mei 1948), 3.

⁸⁴ Ibidem.

⁸⁵ Ibidem.

⁸⁶ 'Buitenlands Overzicht', *De Banier* 28:8 (24 februari 1949), 4.

⁸⁷ 'Buitenlands Overzicht', *De Banier* 28:9 (3 maart 1949), 3-4.

⁸⁸ Bosma, *Oude Waarheid, Nieuwe Orde*, 93.

⁸⁹ 'De Joden bij de klagmuur', *De Banier* 9:439 (31 augustus 1929) 1.

⁹⁰ C. van Halem, *Israël: wortel en doorn: Onderzoek naar de plaats van Israël als religieuze entiteit in het Nederlandse protestantisme na de Tweede Wereldoorlog* (dissertatie Tilburg Universiteit, 2018) 72.

denken over Nederland als tweede Israël. Hiervan geven bijvoorbeeld de partijredes van Zandt sterk blijk. Aan de andere kant, zo bleek uit de verschillende Buitenlandse Overzichten, beschouwde men de oprichting van een Joodse staat als vervulling van een door God gemaakte belofte aan zijn 'oude' volk. Het is dan ook aannemelijk dat deze ambivalente houding, ten aanzien van de nieuwe Joodse staat, er mede voor heeft gezorgd dat de partij zich zowel naar binnen als naar buiten toe niet proactief bezighield met Israël.

Daarnaast laat de stilte over de staat Israël zich ook rijmen met het karakter van de SGP in de jaren eind jaren 40 en begin jaren 50. De thematische insteek van de partij was vanaf de oprichting in 1918 vrij statisch gebleven –vanaf de jaren 60 zou er zich onder leiding van partijleider Hette Abma een thematische verbreding voordoen. Men verzette zich binnen de SGP tegen elke vorm van overheidsbemoeienis (sociale wetgeving). Daarnaast wees de partij voortdurend op het gevaar dat uitging van de Rooms-Katholieke Kerk.⁹¹ Hetzelfde gold min of meer voor de buitenlandse focus van de partij. Die werd sterk bepaald door een zekere vrees voor twee identitaire vijanden: Rome en Moskou. In de werkelijkheid van de bevindelijk gereformeerde achterban vertegenwoordigen beiden, elk op eigen wijze, de antichrist. Het katholicisme onder leiding van de paus was het verkeerde geloof; het communisme stond symbool voor het atheïsme.⁹² Het strijden tegen deze twee 'geestelijke' vijanden, vormde het kader voor de buitenlandse focus van de partij. Zodoende ageerde de partij indertijd (zowel in de Tweede Kamer als in *De Banier*) tegen een overwegend katholiek land als Spanje, waar protestanten zouden worden vervolgd en gediscrimineerd onder het regime van de katholieke dictator Francisco Franco.⁹³ Zo werd in *De Banier* van 21 april 1949 in een artikel onder de kop Hongarije en Spanje fel van leer getrokken tegen de vermeende politiek van het Vaticaan. In Hongarije werd een zekere kardinaal József Mindszenty door het communistische regime tot levenslange gevangenisstraf veroordeeld. Dat leidde tot wereldwijde veroordelingen. Ook de SGP veroordeelde de straf maar vermoedde dat de "R.K." een "propagandistisch slaatje" uit de zaak wenste te slaan. In dat verband werd er gewezen op het feit dat de katholieke kerk verantwoordelijk was voor de vervolging van protestanten in Spanje.⁹⁴ De staat Israël was, gezien de stilte rond dit onderwerp, duidelijk geen thema waarmee de partij haar identiteit beter tot uitdrukking kon laten komen. Dat verklaart dan ook deels dat Israël alleen in de nieuwsrubriek van het partijblad aan bod kwam. Pas veel later in de jaren 70 zou de staat Israël een identitair thema worden binnen de partij.

Alles overziend valt de houding van de SGP in de context van de oprichting van de staat Israël te omschrijven als ambivalent. Uitsluitend in de nieuwsrubriek Buitenlandse Overzicht in *De Banier* werd aandacht besteed aan de oprichting van de staat Israël en de onafhankelijkheidsoorlog. In die overzichten werd de oprichting

⁹¹ Vollaard, e.a., 'Getuigen of samenwerken?', 172-173.

⁹² Zie bijv: P. Zandt, 'De enige waarborg voor het welvaren van ons volk', partijrede 1957 in: G. van den Berg, red., *Hoort den roede* III ('s-Gravenhage 1984) 97.

⁹³ Zie bijv: 'Een brief uit Spanje', *De Banier* 48:23 (9 december 1954) 4; 'Een oude beschuldiging', *De Banier* 25:33 (24 juni 1954) 5.

⁹⁴ 'Hongarije en Spanje', *De Banier* 16:28 (21 april 1949) 2.

als vervulling van Gods beloften aan de Joden beschouwd. Dit botste echter wel met in de partij aanwezige vervangingstheologische noties, waaronder het sterk resonerende tweede-Israël-idee. Deze spanning verklaarde enigszins de stilte rond de jonge staat binnen de SGP. Buitenlandse onderwerpen en thema's werden vooral aangewend om de identiteit van de SGP te onderstrepen. In de jaren 50 en eind jaren 40 waren dat vooral onderwerpen waar de SGP zich tegenover 'Rome' kon plaatsen. De staat Israël was gezien de weinige aandacht die het kreeg duidelijk niet zo'n identitair thema. De houding ten aanzien van de staat was (nog) niet nodig om de eigen identiteit vorm te geven.

III Suezcrisis (1956)

Eind oktober 1956 brak er in het Midden-Oosten wederom een groot conflict uit. De Britten, de Fransen en de Israëli's startten gezamenlijk een militaire interventie tegen Egypte nadat dat land de belangrijke doorvoerroute van het Suezkanaal annexeerde. De actie verdeelde het westen want de Verenigde Staten veroordeelden het optreden van de Britten, Fransen en Israëli's. Nederland echter steunde de militaire interventie van de twee Europese landen en Israël. De regering onthield zich van stemming in de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties toen half oktober werd gestemd over een door de VS ingebrachte resolutie die alle partijen opriep de strijd te staken. De stemonthouding symboliseerde de toenadering die Nederland indertijd zocht met Israël.⁹⁵ Binnen de politiek was de steun voor Israël groot. De staat Israël gold voor veel politieke partijen als underdog in de regio.⁹⁶

De houding van de SGP tegenover Israël was vrijwel hetzelfde als in 1948 toen de staat Israël werd opgericht. Hoewel de sympathie uitging naar de Israëlische kant hield de partij zich zowel naar binnen als naar buiten toe nauwelijks met het onderwerp bezig. In een Tweede Kamerdebat kort na het uitbreken van de oorlog, werd het onderwerp Israël in de Kamer veelvuldig aangesneden, maar niet door het (aanwezige) fractielid van de SGP, Cor van Dis.⁹⁷ Fractievoorzitter Zandt noemde Israël alleen in zijn Kamerbijdrage van begin december. Daarin fulmineerde de predikant tegen de Verenigde Naties. Een argument tegen de VN lag volgens Zandt in het feit dat het niet bij machte was geweest de Suezcrisis te voorkomen. Zandt vroeg zich dan ook openlijk af of de VN wel veilige grenzen voor Israël kon garanderen.⁹⁸ Daarnaast gaf Zandt schreef Zandt geen bijzondere betekenis toe aan de in 1948 opgerichte staat.

In eigen kring werd wederom uitsluitend in de rubriek Buitenlands Overzicht in het partijblad *De Banier* aandacht besteed aan het onderwerp. Klaarblijkelijk vond de

---

⁹⁵ Malcontent, *Een open zenuw*, 56.

⁹⁶ *Ibidem*, 54.

⁹⁷ Handelingen der Tweede Kamer der Staten-Generaal 1956/1957, 210-212. (8 november 1956). https://repository.overheid.nl/frbr/sgd/19561957/0000273085/1/pdf/SGD_19561957_0000182.pdf (geraadpleegd 11 maart 2024).

⁹⁸ Handelingen der Tweede Kamer der Staten-Generaal 1956/1957, 334. (5 december 1956). https://repository.overheid.nl/frbr/sgd/19561957/0000273099/1/pdf/SGD_19561957_0000196.pdf (geraadpleegd 11 maart 2024).

SGP-leider de gebeurtenissen rond Israël niet het belangrijkste buitenlandse onderwerp want Israël werd vrijwel nooit als eerst behandeld in het overzicht. In het najaar van 1956 viel Zandt zijn overzicht standaard in met ontwikkelingen rond de Hongaarse Opstand (1956).⁹⁹ De Suezcrisis werd overigens vaak behandeld onder het kopje “Egypte”, het kopje “Israël” kwam gedurende de Suezcrisis in het blad niet voor. Dit alles duidt er wederom op dat Israël bepaald geen gewichtig thema was binnen de partij.

Wat betreft de crisis zelf benadrukte Zandt stellig in het Buitenlands Overzicht van 6 december dat Egypte was begonnen met provoceren. Het ingrijpen van Israël, Engeland en Frankrijk was terecht, zo meende hij. Zandt beklaagde zich in het overzicht ook over de Verenigde Naties. Een meerderheid van landen, inclusief de VS, had een resolutie aangenomen waarin Israël, Frankrijk en Engeland werden opgeroepen de strijd te staken en zich onmiddellijk uit de Egyptische gebieden terug te trekken. Volgens Zandt werd hiermee ten onrechte geïmpliceerd dat Israël de aanvallende partij was. Volgens Zandt was juist het tegenovergestelde het geval.¹⁰⁰ In zijn partijredes na de Suezcrisis sprak Zandt, net als na de oprichting van de Joodse staat in 1948, niet over Israël. In zijn partijrede van 1957 sprak de SGP'er alleen over “de ontwikkelingen in het Midden-Oosten” die hem zorgen baarden. De staat Israël noemde Zandt niet.¹⁰¹ Andere buitenlandse ontwikkelingen besprak Zandt echter wel uitvoerig, zoals de Hongaarse Opstand (1956) en het neerslaan daarvan door het Rode Leger.¹⁰²

Resumerend valt op dat ook rond de Suezcrisis de SGP zich niet proactief bezighield met het onderwerp Israël. De gebeurtenissen van oktober 1956 werden nagenoeg alleen in de Buitenlandse Overzichten beschreven. Uit de inhoud van die overzichten blijkt duidelijk dat er vanuit de SGP wel sympathie werd gevoeld voor de Joodse staat. In de partijredes besteedde Zandt geen aandacht aan Israël.

IV Conclusie

De SGP was rond 1948 en 1956 niet gepreoccupeerd met de staat Israël. Aan de oprichting van de staat Israël in 1948 alsook haar conflict met Egypte tijdens de Suezcrisis 1956 werd nagenoeg alleen in de nieuwsrubriek van het partijblad aandacht besteed. Partijleider Zandt die de stukken schreef, schreef nadrukkelijk de hand van God in de oprichting te ontwaren. Maar veel verder dan deze waarderingen in de Buitenlandse Overzichten kwam het niet. Naast de nieuwsrubriek werd aan de staat Israël geen aandacht besteed. Tijdens de partijredes eind jaren 40 en begin jaren 50 werd ook niet gerefereerd aan de nieuwe

---

⁹⁹ ‘Buitenlands Overzicht’, *De Banier* 49:35 (6 december 1956) 3-4; ‘Buitenlands Overzicht’, *De Banier* 52:35 (27 december 1956); ‘Buitenlands Overzicht’, *De Banier* 47:35 (22 november 1956); ‘Buitenlands Overzicht’, *De Banier* 46:35 (15 november 1956) 4.

¹⁰⁰ ‘Buitenlands Overzicht’, *De Banier* 49:35 (6 december 1956) 3-4.

¹⁰¹ P. Zandt, ‘De enige waarborg voor het welvaren van ons volk’, partijrede 1957 in: G. van den Berg, red., *Hoort den roede* III (’s-Gravenhage 1984) 89.

¹⁰² Ibidem.

Joodse staat. Ook in de Tweede Kamer sprak de SGP niet over Israël, ook als het daar in debatten wel om ging. Dat Nederland Israël pas vrij laat –In januari 1950 erkende Nederland Israël de – erkende, leek voor de partij geen probleem te zijn gezien uitblijvende kritiek vanuit de partij. Of het belang van Nederlands-Indië daarin een factor was is lastig te zeggen. Behoud van Nederlands-Indië was belangrijk voor de partij was niet als de regering verantwoordig is voor het niet erkennen van Israël –staatsrechtelijk ligt de erkenning van een staat bij de regering, niet bij de Kamer.

Een andere oorzaak dat de SGP zich niet proactief met Israël bezighield, lag in het feit dat de vraag naar de toekomst van de Joden indertijd een spanningsveld opleverde. Partijleiders Kersten en Zandt leken daarover niet hetzelfde te denken. Bovendien profileerde de partij zich enkel op buitenlandse onderwerpen die de identiteit van de partij beter uit de verf kon laten komen. Israël was ten tijde van de oprichting van Israël en de latere Suezcrisis in de jaren 50 nog duidelijk niet zo'n onderwerp.

3. De staat Israël als slachtoffer

De Zesdaagse Oorlog (1967) en de Jom Kipoeroorlog (1973)

I Inleiding

Voor de SGP veranderde eind jaren 60 en begin jaren 70 de betekenis van de staat Israël. Waar de staat Israël bijna 20 jaar geen onderwerp van betekenis voor de staatkundig gereformeerden was geweest, liet de partij vanaf de Zesdaagse Oorlog (1967) en de Jom Kipoeroorlog (1973) zien erg begaan te zijn met het lot van 'Gods oude verbondsvolk'. Met name in de context van dat laatstgenoemde conflict ontwikkelde de partij een preoccupatie ten aanzien van Israël. Israël en de houding tegenover dat land werd een identitair thema als zijnde een essentieel wezenskenmerk. Deze ontwikkeling wordt in dit hoofdstuk beschreven, geanalyseerd en geduid. Concreet betekent dit dat een antwoord wordt gegeven op de vraag waarom het onderwerp juist in deze periode aan gewicht wint binnen de partij. Betoogd zal worden dat een samenspel van factoren de ontwikkeling hebben gestuurd en beïnvloed. Sommige van die factoren houden verband met ontwikkelingen in de SGP zelf. In de jaren 60 en 70 van de vorige eeuw vonden namelijk een aantal belangrijke veranderingen plaats in de partij. Om de lezer een goed beeld te geven van de SGP in deze periode zullen - voorafgaand aan de paragrafen over de houding ten aanzien van de staat Israël - die ontwikkelingen worden beschreven. Voorts zal achtereenvolgens worden beschreven hoe men binnen de partij sprak en dacht over Israël rondom twee grote conflicten waarin de staat Israël een rol speelde: de Zesdaagse Oorlog en de Jom Kipoeroorlog.

II De SGP in de jaren 60 en 70

De veranderende houding tegenover Israël alsook de veranderende betekenissen die de SGP aan die staat toekende, kunnen niet los worden gezien van de ontwikkelingen die de SGP in de jaren 60 en 70 doormaakte. Na het partijleiderschap van respectievelijk Kersten (1918-1945) en Zandt (1945-1961) kreeg de SGP naast haar getuigend karakter een meer praktische insteek.¹⁰³ Die

---

¹⁰³ Vollaard, e.a., 'Getuigen of samenwerken?' 173-176.

ontwikkeling werd voornamelijk veroorzaakt doordat een jongere lichter binnen de partij zich roerde.¹⁰⁴ Binnen deze lichter klonk de roep om de gereformeerde identiteit van de partij praktisch te vertalen, en die niet alleen in woorden uit te drukken.¹⁰⁵ Zandt en Kersten hadden zich in de Tweede Kamer neergelegd bij de 'onbekeerlijkheid der natie' en zagen zichzelf veeleer als profeten die de 'oordelen Gods' aankondigden – door die manier van politiek bedrijven raakte de SGP in de Kamer in een isolement. De progressieve vleugel binnen de partij wenste juist een meer activistische partij die zich 'dienstbaar' jegens de samenleving zou opstellen.¹⁰⁶

Hette Abma die Zandt in 1961 opvolgde als partijleider, vertolkte de kritiek en tevens het ideaal van deze progressieve vleugel in de partij. Abma was hervormd. In de hervormde traditie behoorde de kerk er te zijn voor het gehele volk, en niet alleen voor een 'bekeerd' smaldeel van de samenleving. Die lijn trok Abma door naar de SGP. De partij moest er zijn voor de gehele samenleving, niet alleen voor het bevindelijk gereformeerde bevolkingsdeel. De predikant probeerde daarom een eigentijdse definiëring te geven voor christelijke politiek. De partijleider was van mening dat goede politiek niet neerkwam op het "napraten van geachte voormannen of predikanten" in de bevindelijk gereformeerde gezindte. Goede politiek was volgens Abma naar passende antwoorden zoeken in zich veranderende situaties.¹⁰⁷ Dat was een veel meer pragmatische insteek dan zijn twee directe voorgangers hadden laten zien. Ook benadrukte Abma dat de SGP zich niet alleen dienstbaar behoorde op te stellen richting eigen kring maar ook richting de samenleving als geheel. In zekere zin vond onder het leiderschap van Abma daarmee een morele herijking plaats. Dat gaf binnen de partij een zekere ruimte om ook andere thema's aan te boren. Zo bekritiseerde Abma naast de gebruikelijke zonden van zedeloosheid en crematie ook bijvoorbeeld de hedendaagse consumptiemaatschappij.¹⁰⁸

Die houding van Abma, zoeken naar passende antwoorden in wijzigende situaties, veronderstelde ook dat een blijvende zoektocht naar de opstelling en identiteit van de partij nodig was. In dat verband was het ook niet geheel toevallig dat juist in deze periode werd aangevangen met een SGP-studiecentrum (het latere Wetenschappelijk Instituut). Die professionalisering werd tevens voorgesteld vanuit de jongere progressieve flank, die meer gewicht hing aan praktische expertise.¹⁰⁹

III De Zesdaagse Oorlog (1967)

De Zesdaagse Oorlog was een conflict tussen Israël en de Arabische landen Egypte, Jordanië, Syrië en Irak dat plaatsvond van 5 tot 10 juni 1967. Vanaf 1964 vonden in toenemende mate grensconflicten plaats tussen met name Israël en Egypte. In het

---

¹⁰⁴ Vollaard, e.a., 'Getuigen of samenwerken?' 173-176.

¹⁰⁵ Zwemer, *In conflict met de cultuur*, 259-261.

¹⁰⁶ Koole, e.a., 'Meebewegende stabiliteit', 125.

¹⁰⁷ Zwaag, 'Van theocratie naar godsdienstvrijheid', 78.

¹⁰⁸ *Ibidem*, 79-80.

¹⁰⁹ Koole, e.a., 'Meebewegende stabiliteit', 125.

voorjaar liepen de spanningen hoog op toen de regering in Syrië meende dat Israël het regeringscentrum in Damascus wilde innemen. Syriërs bondgenoot Egypte reageerde met troepenopbouw in de gedemilitariseerde Sinaiwoestijn – Sinds de Suezcrisis gedemilitariseerd gebied. Ook de landen Irak en Jordanië mobiliseerden hun krijgsmacht. De Israëlische regering besloot niet af te wachten tot een van de landen zou toeslaan en besloot over te gaan tot een preventieve aanval op alle vier de Arabische landen. De bliksemcampagne die Israël in de ochtend van 5 juni startte, leverde het land aanzienlijke terreinwinst op in de Sinaiwoestijn, de Gazastreek, de Westelijke Jordaanoever en de Golanhoogten. Israël versterkte daarmee zijn positie als regionale macht aanzienlijk en verzwakte die van Egypte, Jordanië, Syrië en Irak.

In Nederland bevestigde de aanval van de vier landen op Israël het tot dan toe dominante beeld van Israël als underdog.¹¹⁰ In de politiek was sprake van eendrachtige steun voor Israël. De confessionelen, de sociaaldemocraten en de liberalen; over de hele linie steunde men Israël.¹¹¹ Op 29 mei werd in Amsterdam door de Nederlandse Zionistenbond een steunbetuiging georganiseerd. Zes politieke partijen, (VVD, PvdA, CHU, ARP, D66 en KVP) stuurden afgevaardigden naar de bijeenkomst die vervolgens ook een toespraak hielden. De SGP-fractie moet de bijeenkomst aan zich voorbij hebben laten gaan. Van de partij was niemand aanwezig bij de bijeenkomst in de oude RAI die meer dan 15.000 mensen trok.¹¹²

De gebeurtenissen rond de Zesdaagse Oorlog kregen binnen de SGP echter wel meer aandacht dan voorgaande conflicten waarin Israël een rol speelde. Het onderwerp kwam echter vrijwel uitsluitend ter sprake in de rubriek Buitenlands Overzicht in partijblad *De Banier*. Deze nieuwsoverzichten werden geschreven door partijleider Hette Abma. In deze overzichten tierde het welig van de Bijbelse vergelijkingen, als het onderwerp Israël ter sprake kwam. Iets wat tijdens eerdere conflicten rond de Suezcrisis en de onafhankelijkheidsoorlog, toen partijleider Zandt het Buitenlands Overzicht nog schreef, maar amper voorkwam. Abma vergeleek de “brallende taal” van de Egyptische president Nasser met de “verwaten woorden” van de oudtestamentische figuren Goliath en Sanherib (koning van Syrië).¹¹³ “De sprekers van deze hoogmoedige taal zijn lang tot hun vadersen wedergekeerd, de volken waartoe ze behoorden zijn lang tot niets wedergekeerd, doch het volk Israël bestaat tot op de huidige dag”, schreef Abma.¹¹⁴ De SGP-leider zei daarin een argument te zien voor een “theocratische visie op de wereldgeschiedenis” (i.e. de visie dat God de wereld regeert).¹¹⁵ Sprekend was ook de vergelijking tussen het mislukken van de katoenoogst in Egypte medio 1967 en de plagen die God Egypte in het Oude Testament aandeed.¹¹⁶ De Bijbelse vergelijkingen werden door Abma

---

¹¹⁰ E. Gans, ‘Philosemitism: Ambivalence regarding Israel’, in: R. Ensel, E. Gans ed., *The Holocaust, Israël and the Jew* (Amsterdam 2017), 172-173.

¹¹¹ Malcontent, *Een Open Zenuw*, 69-77.

¹¹² ‘Zes partijen solidair met Israël’, *Trouw* (dinsdag 30 mei 1967) 2.

¹¹³ ‘Buitenlands Overzicht’, *De Banier* 46:22 (1 juli 1967) 5.

¹¹⁴ Ibidem.

¹¹⁵ Ibidem.

¹¹⁶ ‘Buitenlands Overzicht’, *De Banier* 46:28 (13 juli 1967) 5.

vooral aangewend om de staat Israël met het moreel goede, en de Arabische landen met het moreel verkeerde te associëren. De bij de achterban bekende vergelijkingen versterkten daarnaast ook het beeld van Israël als underdog. Ook Sanherib en Goliath waren immers veel sterker en machtiger geweest dan het kleine Israël dat alleen door hulp van God zijn vijanden wist verslaan.

Niet alleen in de nieuwsoverzichten werd de sympathie van de partij met Israël onderstreept. In de politiek deed men hetzelfde. Vier dagen voor het uitbreken van de oorlog werd er in *De Banier* een Kamerbijdrage van fractievoorzitter Cor van Dis geredigeerd. Van Dis koos voor dezelfde Bijbelse taal als Abma. Volgens de fractieleider kende het conflict tussen Israël en meerdere Arabische landen zijn oorsprong in de strijd van de Bijbelse figuren Izaak en Ismaël – In de christelijke traditie respectievelijk de stamvader van het Joodse volk en de Arabieren.¹¹⁷ Ook achter deze vergelijking schuilde een morele boodschap. In de Joodse en christelijke tradities was Ismaël een bastaardkind van de aartsvader Abraham.¹¹⁸

Dat Van Dis over Israël sprak in zijn Kamerbijdrage was uitzonderlijk. Tot die tijd liet de SGP het onderwerp Israël in Kamerdebatten vrijwel altijd links liggen – de aandacht op buitenlands gebied ging vooral uit naar Zuid-Afrika en Indië. Kamerbijdragen van SGP-kamerleden werden vrij consistent opgenomen in het partijblad. De SGP-achterban vernam hier dus voor het eerst dat de partij een politieke positie innam in het conflict tussen Israël en Egypte. Van Dis zette daarmee allerminst een trend, want nadien liet hij het onderwerp Israël weer ongemoeid in de Kamer. Zodoende kwam het onderwerp ook niet meer terug in de geredigeerde Kamerbijdragen. Zijn bijdrage begin juni was een uitzondering geweest op de regel dat de SGP zich niet noodzakelijk in politiek opzicht preoccupeerde met de staat Israël.

Voor Abma gold echter het tegenovergestelde. De SGP-leider bleef ook lang na de Zesdaagse Oorlog in de buitenlandse overzichten schrijven over het 'oude bondsvolk'. Ook in zijn partijrede van 1968, bijna een jaar na de Zesdaagse Oorlog, wijdde de partijleider nog enkele woorden aan de staat Israël. Nieuw was dat Abma de staat expliciet gelijkstelde aan het oude verbondsvolk.¹¹⁹ Even nieuw was ook de eschatologische betekenis die Abma toekende aan de gebeurtenissen die zich een jaar daarvoor had afgespeeld. De wederwaardigheden van de staat Israël deden de partijleider afvragen wanneer "Christus Zijn oude weduwna, de kerk der Joden, weder in zijn huis brengen zal nadat hij slag heeft geleverd met het beest en de in scharlaken geklede hoer", zo stelde hij op de jaarvergadering.¹²⁰ Abma citeerde hier uit een brief van de 17de-eeuwse Schotse theoloog Samuel Rutherford – door Abma beschouwd als een van de "ouden" – die dacht dat God voor zijn wederkomst op aarde de Joden zou bekeren. Dat Abma het enkel bij een vraag hield en niet tot definitieve stellingen kwam, had te maken met het feit dat hij niet als chiliast te boek

---

¹¹⁷ 'Regeringsverklaring over het Midden-Oosten', *De Banier* 46:22 (1 juni 1967) 3.

¹¹⁸ Genesis 16.

¹¹⁹ H.G. Abma, "Schriftuurlijk geïnspireerde politiek", partijrede 1968 in: J. Mulder ed., *Tot Welzijn van heel het Volk*; Partijredes van Hette Abma ('s-Gravenhage) 160.

¹²⁰ Ibidem.

zou komen te staan. Voorafgaand aan zijn spreken over Israël had hij gezegd dat hij niet tot “de lieden behoorde, die tijd en gelegenheid, die manier en mate precies uit de doeken weten te halen”.¹²¹

Op Abma's eschatologische toespelingen kwam geen kritiek. Opvallend, want binnen verschillende kerkverbanden die de SGP electoraal vertegenwoordigde, werd ook in de jaren 60 nog anders gedacht over de theologische positie van Israël. Zo kende men binnen de afgescheiden kerkverbanden nauwelijks theologisch of eschatologisch gewicht toe aan de oprichting van de staat Israël in 1948. In *De Wachter Sions*, het kerkblad van de Gereformeerde Gemeenten in Nederland, werd begin jaren 70 meerdere keren benadrukt dat aan de oprichting van de staat Israël geen bijzondere theologische betekenis moest worden gegeven.¹²² De vraag naar de betekenis ervan werd door verschillende schrijvers van het blad, veelal predikanten, niet relevant geacht. De uitblijvende kritiek op Abma's Israëlvisie er wees er duidelijk op dat de staat Israël nog duidelijk geen gewichtig en vooral geen identitair thema was binnen de SGP. Abma's veranderende manier van spreken over Israël werd nauwelijks opgemerkt. Over meer identitaire thema's waar Abma een ander geluid of een meer gematigde toon liet horen, zoals de positie van de vrouw in de partij en vaccinatie, kreeg de partijleider namelijk wel de wind van voren. Een deel van de achterban zag verandering als verraad aan de voormalige partijleiders Kersten en Zandt.¹²³ In sommige kringen werd de SGP-leider zelfs aangeduid als vijand van Gods volk.¹²⁴

Een verklaring voor het feit dat Abma een bijzondere band voelde met Israël, en aan die staat ook religieuze betekenis toe dichtte, ligt in de kerkelijke achtergrond van de partijleider. Abma was hervormd en niet zoals zijn voorganger Zandt aangesloten bij de meer behoudende Gereformeerde Bond in de hervormde kerk die meer aansluiting zocht bij de afgescheiden kerkgenootschappen. De Nederlandse Hervormde Kerk (NHK) was een van de eerste kerkverbanden waar al in de jaren 50 en 60, vanuit een zeker schuldbesef voor de jodenvervolging, werd gezocht naar een 'theologie na Auschwitz'.¹²⁵ De vraag luidde: hoe kon de kerk zich opnieuw uitvinden na een catastrofe waarvoor ze deels zelf verantwoordelijk was geweest door de vervangingsleer te propageren? Een van de antwoorden op die vraag was dat God met de Joden nog een plan had. Zo zou het bestaan van het Joodse volk en de staat Israël toch nog enige theologische betekenis dragen.¹²⁶ Abma lijkt in zijn schrijven en spreken over Israël juist dat laatste uit te dragen.

Samenvattend was het rond de Zesdaagse Oorlog vooral partijleider Abma die blij gaf van zijn sympathie voor Israël. De partijleider gaf eschatologische

---

¹²¹ H.G. Abma, 'Schriftuurlijk geïnspireerde politiek', partijrede 1968 in: J. Mulder ed., *Tot Welzijn van heel het Volk*; Partijredes van Hette Abma ('s-Gravenhage) 160.

¹²² 'De staat Israël', *De Wachter Sions* 20:50 (23 augustus 1973) 4; 'De val van de Antichrist', *De Wachter Sions* 20:48 (2 augustus 1973) 5-6.

¹²³ Zwaag, 'Van theocratie naar godsdienstvrijheid' 79-80.

¹²⁴ K. van der Zwaag, 'Ds. H.G. Abma: predikantpoliticus met visie en missie', *Zicht* 32:4 (december 2006) 56.

¹²⁵ A.H. Drost, *Is God veranderd? Een onderzoek naar de relatie God-Israël in de theologie van K.H. Miskotte, A.A. van Ruler en H. Berkhof* (dissertatie Vrije Universiteit Amsterdam, 2007) 14.

¹²⁶ Drost, *Is God veranderd?* 14.

betekenis aan het bestaan van de staat Israël en zag de staat als verlengstuk van Gods oude verbondsvolk in de Bijbel. Hoewel dat noties waren, waar niet iedereen in de partij zich in kon vinden, leidde dit niet tot kritiek. Een trendbreuk geschiedde zagezegd redelijk onopgemerkt. Met name daaruit bleek dat de staat Israël nog geen belangrijk en identitair thema was binnen de partij.

IV De Jom Kipoeroorlog (1973)

De Jom Kipoeroorlog was een conflict tussen Israël enerzijds en Egypte en Syrië anderzijds. Op 6 oktober 1973 vielen de twee landen van meerdere kanten Israël binnen. Daarbij werden ze gesteund door een coalitie van Arabische landen, waaronder Saudi-Arabië, Irak en Koeweit. Israël wist Egypte en Syrië te verslaan en op 25 oktober werd een staakt-het-vuren afgekondigd. Net als tijdens de Zesdaagse Oorlog was de steun voor Israël in Nederland en vanuit de Nederlandse regering groot. De sociaaldemocratische bewindslieden in het kabinet Den Uyl voelden zich bovendien extra verbonden met Israël omdat in dat land de sociaaldemocratische Arbeiderspartij aan de macht was.¹²⁷ Hoewel de steun voor Israël net als in 1967 groot was, was 1973 echter ook het jaar waarin Nederland haar onvoorwaardelijke sympathie voor Israël, weliswaar onder druk, steeds meer begon los te laten.¹²⁸ De onvoorwaardelijke steun die Nederland voor Israël had uitgesproken en ook in daden had omgezet – naast steunbetuigingen werden er door de toenmalige minister van Defensie Henk Vredeling ook in het geheim wapens geleverd – vergde zijn prijs. Op 17 oktober kondigden een aantal OPEC-landen, waaronder Koeweit, Irak en Saudi-Arabië, een olie-embargo tegen Nederland af. De behoefte om Israël door dik en dun te steunen verdween langzamerhand na die afkondiging, ook binnen een partij als de CHU.¹²⁹

Begin november, kort na de oorlog, tekende de PvdA geleide regering Den Uyl voor een EEG-verklaring waarin de legitieme rechten van Palestijnen werden erkend. In de verklaring werd Israël ook opgeroepen de gebieden op te geven die ze sinds de vorige oorlog bezette. Hoewel de regering Den Uyl zich in dat laatste niet kon vinden – buitenlandminister Van der Stoep liet dit in zijn slotverklaring expliciet optekenen – stemde de regering onder druk van andere Europese partners toch in met de verklaring.¹³⁰ Daarnaast probeerde de Nederlandse regering na 1973 ook meer oog te hebben voor de Palestijnse zaak.¹³¹

Rond de Jom Kipoeroorlog werd in *De Banier* veel meer aandacht aan de staat Israël besteed dan tijdens de Zesdaagse Oorlog die zich zes jaar eerder afspeelde. Een belangrijk onderscheid was ook dat het onderwerp op meer plekken

¹²⁷ D. Hellema, e.a., *Doelwit Rotterdam. Nederland en de oliecrisis 1973-1974* (Den Haag 1998) 41.

¹²⁸ Op zaterdagavond 13 oktober werd in de Koopmansbeurs te Amsterdam door de Nederlandse Zionistenbond een steunbetuiging georganiseerd. VVD, KVP, D66, DS'77, PvdA en CHU namen deel aan die betoging. Net als na de Zesdaagse Oorlog liet de SGP de bijeenkomst schieten. Zie: 'Manifestatie uit solidariteit met Israël', *De Tijd* (12 oktober 1973) 1.

¹²⁹ Malcontent, *Een open zenuw*, 82-96.

¹³⁰ Ibidem, 91.

¹³¹ Ibidem, 79-114.

en in verschillende rubrieken in het blad aan bod kwam. Vooral in de rubriek 'Zetjes' waar Abma de politieke actualiteit behandelde was rond de Jom Kipoeroorlog veel aandacht voor Israël.¹³² Tijdens de Zesdaagse Oorlog kwam Israël bijna uitsluitend in de buitenlandse nieuwsberichten aan bod. In die overzichten kon de SGP-achterban lezen dat hun partij Israël weliswaar een warm hart toe droeg, maar heel expliciet werd de houding van de partij inzake het conflict Israëliisch-Palestijns conflict niet gemaakt. Dat veranderde vanaf 1973, na het uitbreken van de Jom Kipoeroorlog, toen er in Nederland meer ruimte kwam voor kritiek op Israël. De houding van de partij ten opzichte van Israël werd vanaf de Jom Kipoeroorlog richting de achterban meer en meer benadrukt. Zo werd in *De Banier* van 18 oktober een bijdrage die partijvoorzitter Abma kort daarvoor in de Kamer had uitgesproken geredigeerd. Abma vroeg de regering of het mogelijk was een opvangcentrum voor Joodse ontheemden in Nederland in te richten.¹³³ Ook kwam Israël dat jaar geregeld voorbij in de politieke commentaren die Abma schreef. Zo verscheen begin november een stuk op de voorpagina van *De Banier*, met de titel "Het kabinet Den Uyl liet een veertje", waarin Abma beschreef dat de regering-Den Uyl zich minder pro-Israël begon op te stellen.¹³⁴

Naarmate het conflict voortduurde en de druk op Europese landen, inclusief Nederland, opliep om zich gematigder in het Israëliisch-Palestijns conflict op te stellen, werd in *De Banier* steeds vaker de slachtofferpositie van Israël benadrukt.¹³⁵ In *De Banier* van 25 oktober schreef Abma bijvoorbeeld op de voorpagina dat de "oliepolitiek slachtoffers kon maken".¹³⁶ Daarmee bedoelde hij dat het door Arabische landen afgekondigde olie-embargo in het Nederland kon zorgen voor afname van steun voor Israël. Nederland moest volgens hem niet wijken voor dit pressiemiddel, want daarmee zou het zich in feite tegen Israël keren. Dat was volgens Abma een moreel verwerpelijke keuze. Iedereen die het zou opnemen tegen het 'volk der Joden' zou daar net als de oudtestamentische Farao en Adolf Hitler in falen.¹³⁷ Met deze verwijzing naar Hitler bracht de partijleider niet alleen overduidelijk een morele scheidslijn aan tussen het steunen van Israël en het niet steunen van Israël. Ook deed de SGP-leider aan morele zelfwaardering door zich in impliciete bewoordingen als tegenstander van Adolf Hitler neer te zetten door te pleiten voor steun aan Israël.

De notie van Israël als slachtoffer werd niet alleen door Abma uitgedragen in *De Banier*, ook predikanten in het blad begonnen met schrijven over Israël. De gereformeerde predikant Chris van Dam, die de meditaties schreef voor het partijblad, meende begin 1975 ongeveer hetzelfde te moeten zeggen. "Het wel en wee van Israël houdt ons in het bijzonder bezig; het land raakt steeds verder geïsoleerd."¹³⁸ Van Dam maakte daarnaast net als Abma een toespeling op de Tweede Wereldoorlog; hij meende dat Israël in het Midden-Oosten op een getto

---

¹³² 'Zetjes', *De Banier* 52:46 (15 november 1973) 2-3; 'Zetjes', *De Banier* 52:47 (22 november 1973) 2.

¹³³ 'Een rede zonder bede', *De Banier* 52:42 (18 oktober 1973).

¹³⁴ 'Kabinet Den Uyl liet een veertje', *De Banier* 52:44 (1 november 1973) 1.

¹³⁵ 'Drie zinnen uit de begrotingsrede', *De Banier* 52:43 (25 oktober 1973) 1.

¹³⁶ Ibidem.

¹³⁷ Ibidem.

¹³⁸ 'Het gericht Gods', *De Banier* 54:9 (27 februari 1975) 2.

begon te lijken.¹³⁹ Kennelijk voelde Van Dam duidelijk de urgentie om over Israël te schrijven, in zijn meditaties voor 1975 schreef hij nooit over de actualiteit, laat staan de over Israël. Daarnaast schreef de gereformeerde predikant Zijdeveld in datzelfde jaar een groot stuk in *De Banier* geheten “de nood van Israëls volk”. SGP-leden werden opgeroepen te doneren aan fondsen die Israëlische slachtoffers ten goede zouden komen.¹⁴⁰

Dat de SGP zich in toenemende mate profileerde als pro-Israëlpartij context waarin juist steeds meer kritiek werd geuit op de staat Israël was enerzijds typerend voor de gereformeerde partij. Eenzelfde soort ontwikkeling is waar te nemen als wordt gelet op de houding van de partij tegenover Zuid-Afrika. Als eind jaren 60 en begin jaren 70 internationaal en in Nederland steeds meer kritiek wordt geuit op het strenge en racistische segregatiebeleid in dat land, is het de SGP die een tegendraads geluid laat horen.¹⁴¹ Het punt dat de SGP in deze herhaaldelijk maakt, zowel richting eigen achterban als in de politiek, is dat Nederland, de EEG en de VN eenzijdig zijn in hun kritiek. “Alleen als Zuid-Afrika ter sprake komt, komen de tongen los”, aldus Cor van Dis tijdens de Algemene Politieke Beschouwingen van 1968.¹⁴² Deze ontwikkeling laat zien dat veranderingen in denken over buitenlandse thema's vooral getriggerd lijken te worden door veranderingen die zich buiten de SGP ontwikkelen. Dat weerspreekt enigszins het beeld van de SGP als geïsoleerde en beginselvaste partij en laat veeleer een partij zien die in contact staat met de samenleving en die enigszins bepalend laat zijn voor nieuwe identitymarkers.

Niet alleen stelde men zich in *De Banier* in de context van de Jom Kipoeroorlog op als beschermheer van Israël, men identificeerde zich ook in sterke mate met het land en haar slachtofferschap. In hun eindejaarsboodschap van 1973 in *De Banier* schreven de drie SGP-Kamerleden (Van Dis, Van Rossum en Abma) dat ze zich “moeizaam konden losmaken van de vraag wat het komende jaar, in het bijzonder voor Israël, in zich bergt.”¹⁴³ De mannen schreven “geluiden te horen van het oude lied” dat ze voor die tijd niet op die manier hadden begrepen. Het lied “over ene verlossing van onze vijanden en van de hand al dergenen, die ons haten; opdat Hij barmhartigheid deed aan onze vaders, en gedachtig ware aan Zijn heilig verbond, en aan de eed, dien Hij Abraham, onze vader, gezworen heeft, om ons te geven, dat wij, verlost zijnde uit de hand onzer vijanden.” Die identificatie met het vermeende slachtofferschap van de staat Israël kwam niet eerder voor en leek vooral te worden aangewend om de SGP een morele status te geven.

Vanaf de Jom Kipoeroorlog bleef de notie bestaan binnen de SGP dat Israël er alleen voor stond. In zijn partijrede van 1974 noemde Abma andere EEG-landen, die zich minder duidelijk achter Israël hadden opgesteld dan Nederland en daarmee

---

¹³⁹ ‘Het gericht Gods’, *De Banier* 54:9 (27 februari 1975) 2. .

¹⁴⁰ ‘De nood van Israëls volk’, *De Banier* 54:7 (13 februari 1975) 6.

¹⁴¹ ‘Verontwaardiging in Zuid-Afrika over besluit Nederlandse Regering inzake ton van Luns’, *De Banier* 45:25 (23 juni 1966) 4-5; ‘Begroting van Buitenlandse Zaken’, *De Banier* 46:4 (26 januari 1967) 1-2.

¹⁴² ‘Algemene politieke en financiële beschouwingen Rijksbegroting 1968’, *De Banier* (46:41) 1-4.

¹⁴³ ‘t liep tegen het einde van het jaar’, *De Banier* 52:51 (20 december 1973) 1.

onder het olie-embargo uitkwamen, “broodvrienden, maar geen noodvrienden”.¹⁴⁴ Nederland had zich weliswaar wel duidelijk van zijn pro-israelkant laten zien, maar het embargo zorgde volgens Abma wel voor een draai “in de lijn met het beginkwaad” waarin het kabinet werd geboren.¹⁴⁵ Abma doelde hier op de Nederlandse ondertekening van een EEG-verklaring begin november waarin de “legitieme rechten van de Palestijnen” werden erkend. In 1975 stelde Abma in het kader van de afnemende internationale steun voor Israël dat “de zaak van Gods oudste” schade leed.¹⁴⁶ Met “oudste” doelde Abma op het volk Israël. In het kader van de door SGP’ers ontwaarde afnemende steun voor Israël werd door Abma en anderen binnen de SGP steeds vaker de zinsnede: “Jeruzalem als lastige steen voor alle volken” aangehaald.¹⁴⁷ Hier werd duidelijk geciteerd uit het oudtestamentische Bijbelboek Zacharia waarin stond te lezen: “Op die dag zal het gebeuren dat Ik Jeruzalem zal maken tot een steen die moeilijk te tillen is voor al de volken. Allen die hem optillen, zullen zichzelf zeker diepe sneden toebrengen, en al de volken van de aarde zullen zich tegen haar verzamelen.”¹⁴⁸

Naast de stukken in *De Banier* tonen ook de SGP-verkiezingsprogramma’s na 1973 dat de houding ten aanzien van Israël na de Jom Kipoeroorlog een belangrijk (politiek) item werd binnen de partij.¹⁴⁹ In het verkiezingsprogramma van 1977 –het eerste verkiezingsprogramma voor de Tweede Kamerverkiezingen na het uitbreken van de Jom Kipoeroorlog– werd de staat Israël voor het eerst expliciet genoemd en stelde de partij voor om landen die Joodse emigratie naar Israël bemoeilijkten te sanctioneren. Overigens was de SGP niet de enige partij die de staat Israël in haar verkiezingsprogramma liet passeren. Ook andere partijen als het CDA, de PvdA, het Gereformeerd Politiek Verbond (GPV) en de Reformatorische Politieke Fractie (RPF) noemden Israël hun programma’s.¹⁵⁰ Het Israëlisch-Palestijns conflict kreeg duidelijk meer politieke relevantie in Nederland. Die ontwikkeling werd gaandeweg ook zichtbaar bij de SGP.

Samenvattend markeerde het jaar 1973 een verandering in denken over de staat Israël binnen de SGP. In oktober 1973 was er wederom een oorlog tussen Israël en een coalitie van Arabische landen onder leiding van Egypte en Syrië. Net als tijdens de Zesdaagse Oorlog steunde Nederland Israël. Maar de druk zich minder gehavikt achter Israël op te stellen, liep op doordat Nederland samen met de Verenigde Staten door de OPEC-landen op een embargolijst werd geplaatst. Sinds

---

¹⁴⁴ H.G. Abma, “Ons Keerpunt heet wederkeer”, partijrede 1974 in: J. Mulder ed., *Tot Welzijn van heel het Volk*; Partijredes van Hette Abma (’s-Gravenhage) 249.

¹⁴⁵ Ibidem, 248.

¹⁴⁶ ‘Een week buitenlands’, *De Banier* 54:32 (7 augustus 1975).

¹⁴⁷ ‘Zetjes’, *De Banier* 57:20 (18 mei 1978) 5; “De wereld waarin” in: *De Banier* 53:42 (17 oktober 1979) 3; “Israël tussen de volkeren” in *De Banier* 59:36 (4 september 1980) 1.

¹⁴⁸ Zacharia 12:3.

¹⁴⁹ Zie: Signalen voor goede politiek: verkiezingsprogram van de Staatkundig Gereformeerde Partij voor 1977 en volgende jaren, <https://dnpprepo.ub.rug.nl/217/> (geraadpleegd 9 maart 2024), Gerechtigheid verhoogt een volk: verkiezingsprogramma van de Staatkundig Gereformeerde Partij 1981-1985, <https://dnpprepo.ub.rug.nl/251/> (geraadpleegd 9 maart 2024).

¹⁵⁰ F. Grünfeld, *Nederland en het Nabije Oosten: de Nederlandse rol in de internationale politiek ten aanzien van het Arabisch-Israëlijs conflict 1973-1982*. (dissertatie Universiteit Maastricht, 1991) 182-186.

de oorlog begon de onvoorwaardelijke steun voor Israël in Nederland daardoor barsten te vertonen. In de politiek werd voor het eerst ook openlijk verschillend gedacht over de houding die de Nederlandse regering zou moeten aannemen ten aanzien van het conflict. Juist deze afnemende (onvoorwaardelijke) steun leek de partij juist te triggeren zich heel duidelijk pro-Israël op te stellen. Israël werd in zowel de partijredes als in *De Banier* voorgesteld als slachtoffer van willekeurige oliebelangen.¹⁵¹ De SGP op haar beurt definieerde zichzelf als beschermheer van dit 'slachtoffer'. In dat verband was dus ook duidelijk sprake van een identitaire ontwikkeling. De opkomende en beschermende houding ten aanzien van het verdrukte Israël, "Gods oudste", werd een essentieel onderdeel van het zelfbeeld van de SGP.

VI Conclusie

Uit de analyse van de partijredes en stukken in *De Banier* blijkt dat Israël pas in de jaren 70, in de context van de Jom Kipoeroorlog een preoccupatie en politiek thema werd voor de SGP. Tijdens de Zesdaagse Oorlog bleek de steun voor Israël vooral uit de Buitenlandse Overzichten van partijleider Abma. Als politiek thema kwam Israël een enkele keer in een geredigeerde Kamerbijdrage voor. Deze houding met betrekking tot Israël stond in scherp contrast met de pro-Israëlhouding die de partij in de context van de Jom Kipoeroorlog liet zien. Reden voor die uitgesproken pro-Israëlhouding leek vooral de afnemende steun voor Israël te zijn geweest die de SGP de gelegenheid bood zichzelf moreel te verheffen en te onderscheiden. Het benadrukken van het Israëliisch slachtofferschap vanaf de Jom Kipoeroorlog in *De Banier* moet ook in dat kader worden beschouwd. Ook moet de kan de toenemende kritiek in Nederland op Israël in de jaren 70 niet buiten beschouwing worden gelaten. Die discussie dwong ook de SGP tot een politieke stellingname. De profileringsdrang die vervolgens ontstond kan daarentegen juist worden begrepen vanuit de zoektocht naar nieuwe praktische christelijke politiek.¹⁵² De behoefte zich moreel te onderscheiden paste tevens bij de SGP van de jaren 60 en 70. In die periode zocht men binnen de partij (Abma inclus), naar een meer eigentijdse definiëring van christelijke politiek.

---

¹⁵¹ H.G. Abma, "Ons Keerpunt heet wederkeer", partijrede 1974 in: J. Mulder ed., *Tot Welzijn van heel het Volk*; Partijredes van Hette Abma ('s-Gravenhage) 249; 'Kabinet den Uyl liet een veertje', *De Banier* 52:44 (1 november 1973) 1.

¹⁵² R. Koole, J. Holsteyn, J. den Ridder, 'Meebewegende stabiliteit. organisatie en aanhang van de SGP' in: Voerman, G., Vollaard, H., (red.) *Mannen van Gods Woord: De Staatkundig Gereformeerde Partij* (Hilversum 2018) 125.

4. Een westerse staat in het Midden-Oosten

De Eerste Intifada, de Golfoorlog en de nasleep van 9/11

I Inleiding

Zoals in het vorige hoofdstuk is beschreven, werd na de Zesdaagse Oorlog (1967) en vooral na de Jom Kipoeroorlog (1973) de opstelling van de staatkundig gereformeerden ten opzichte van Israël een meer gewichtig en identitair thema. Een belangrijke aanjager daarvan leek vooral de toenemende kritiek op Israël te zijn in de Nederlandse samenleving. De meer kritische houding van de politiek (regering en parlement) ten opzichte van Israël na de oliecrisis (1973), maakte van Israël binnen de SGP een politiek thema, waardoor men zich moreel kon onderscheiden van partijen die zich minder pro-Israël opstelden. Vanaf de jaren 70 begon de partij zich dan ook proactief met het thema bezig te houden.

In de jaren tot en met de eeuwwisseling en daarna zette deze ontwikkeling door. De SGP profileerde zich zowel naar de eigen achterban als naar buiten toe als beschermheer, pleitbezorger en trouwe vriend van de Joodse staat. Dat gaf de partij morele voldoening. Alle volken en natiën zich (tevergeefs) tegen dit volk van God keren, zo ging de gedachte. De SGP stond duidelijk aan de goede kant.

Ondanks deze continuïteit na de Jom Kipoeroorlog zijn er ook duidelijk veranderingen in het denken en spreken over Israël binnen de partij waar te nemen. Een van de belangrijkste ontwikkelingen was wel dat de SGP de staat Israël niet louter meer alleen waardeerde op basis van religieuze motieven en overwegingen. Vanuit de partij werd het feit dat Israël een democratisch en op het westen georiënteerd land was, expliciet als motief aangedragen om het land te steunen. De reden hiervan hield sterk verband met zowel ontwikkelingen binnen de SGP alsook druk van buitenaf op de partij.

Omdat de veranderende manier van spreken over Israël sterk samenhangt met veranderingen in de partij zal in een eerste paragraaf enige context worden geboden over de SGP in de periode 1980-2010. Vervolgens zal in twee op elkaar volgende paragrafen worden beschreven hoe het spreken en denken over Israël veranderde. Gekozen is, vanwege de grote hoeveelheid aan bronnen, om de veranderingen in denken over de staat Israël te concentreren op drie grote

gebeurtenissen waarbij Israël binnen de partij onder verhoogde belangstelling kwam te staan: De Eerste Intifada (1987-1993), de Golfoorlog (1990-1991) en de aanslagen van Al-Qaeda op 11 september 2001.

II De SGP in de jaren 80, 90 en 00

Onder het partijleiderschap van Hette Abma in de jaren 70 en 80 sloeg de SGP een weg in naar een meer constructieve en praktischere vorm van politiek bedrijven.¹⁵³ Het isolationistische en profetische karakter van de partij onder leiding van de partijleiders Kersten en Zandt werd gaandeweg minder sterk.¹⁵⁴ De meer praktische gerichtheid zorgde er vanaf de jaren 70 ook voor dat de partij de beginselen en principes van de democratische rechtsstaat en de parlementaire democratie geleidelijk meer begon te omarmen.¹⁵⁵ Zandt en Kersten hadden de parlementaire democratie beschouwd als een noodzakelijk kwaad en zagen voor zichzelf in het parlement louter een profetische rol weggelegd.¹⁵⁶ De SGP-leiders na Kersten en Zandt lieten zich echter positiever uit over de democratie als staatsvorm en probeerde die veeleer te laten rijmen met de minder democratische beginselen van de partij, onder meer vervat in artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis. In concrete zin werd gepoogd de ondemocratische oproep aan de overheid die in dat artikel werd gedaan, namelijk om alle “valsche godsdiensten” te weren, uit te leggen als niet strijdig met de beginselen en regels van de rechtsstaat.¹⁵⁷

Bovendien begon men zich binnen de partij vanaf de jaren 80 en 90 ook nadrukkelijk te profileren op haar democratisch rechtsstatelijke merites.¹⁵⁸ Die ontwikkeling was deels een reactie op druk van buitenaf. De opkomst van de (orthodoxe) islam in Nederland zorgde in de publieke ruimte voor een gevoel dat liberale verworvenheden op het spel kwamen te staan.¹⁵⁹ Dat had indirect ook implicaties voor de SGP die door critici ook als orthodox, antiliberaal en fundamentalistisch werd aangemerkt. In die context werd in de jaren 90 door diverse feministische organisaties ook een punt gemaakt van het feit dat de SGP geen functies binnen de partij voor vrouwen openstelde.¹⁶⁰ De associaties met de orthodoxe islam bracht de partij ertoe de beginselen van de democratische rechtstaat meer te omarmen, vooral met doel zich meer van de islam te onderscheiden.¹⁶¹ Van een gehele omarming van de democratische beginselen was

---

¹⁵³ Vollaard, e.a., ‘Getuigen of samenwerken?’, 167-199.

¹⁵⁴ Ibidem.

¹⁵⁵ Voerman, e.a., ‘De SGP, een religieuze partij in een democratie’ in: Voerman, G., Vollaard, H., (red.) *Mannen van Gods Woord: De Staatkundig Gereformeerde Partij* (Hilversum 2018) 12; L. Ozzano, ‘The many faces of the political god. A typology of religiously oriented parties’, in: *Democratization*, 20:5 (2013), 807-830.

¹⁵⁶ Voerman, e.a., ‘De SGP, een religieuze partij in een democratie’, 12-13.

¹⁵⁷ Ibidem, 12.

¹⁵⁸ Vollaard, e.a., ‘Getuigen of samenwerken?’, 186; Koole, e.a., ‘Meebewegende stabiliteit’ 138.

¹⁵⁹ H. Post, ‘Een gespannen relatie’, 116.

¹⁶⁰ Ibidem.

¹⁶¹ Vollaard, e.a., ‘Getuigen of samenwerken?’ 193.

echter nog geen sprake. Tot op de dag van vandaag is het voor vrouwen niet mogelijk politieke functies te bekleden binnen de partij.

Argumenten tegen de (orthodoxe) islam zochten SGP'ers echter niet zozeer in het religieuze discours. Artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis, dat een appèl doet op de overheid om alle valse godsdiensten te weren, werd in deze context maar nauwelijks gebruikt. Integendeel, de SGP koos voor een heel andere aanvliegroute en wenste vooral het beeld te creëren dat het de (orthodoxe) Islam bestreed omdat ze een bedreiging vormde voor de 'joods-christelijke' grondrechtelijke verworvenheden.¹⁶² De partij deed dus niet alleen voorkomen dat ze de democratische rechtsstaat omarmde, maar poogde zichzelf ook nadrukkelijk neer te zetten als beschermer van deze democratische rechtsstaat die zou zijn gebouwd op joods-christelijke waarden.¹⁶³

Met "joods-christelijk" gebruikte de SGP overigens een term die vooral werd gebruikt in het discours van Nieuw Rechts: een brede conservatieve beweging die in de jaren 90 in Nederland werd ingezet en met name gestalte kreeg binnen de rechts gevestigde partijen, het CDA en de VVD.¹⁶⁴ Binnen de stroming van Nieuw Rechts hechtte men naast het liberale principe van de vrije markt sterk aan het benadrukken van de eigen culturele identiteit. Belangrijk in deze context was het werk van de Amerikaanse politicoloog Samuel Huntington *Clash of Civilisations* uit 1993. Volgens Huntington was het onmogelijk dat beschavingen vreedzaam konden co-existeren; kwamen verschillende 'civilisations' met elkaar in aanraking, dan zou dat onvermijdelijk leiden tot een botsing tussen de verschillende 'beschavingen'. Vooral de toenmalige VVD-leider Frits Bolkestein gold als belangrijke aanjager van deze sterk ideologisch gedreven beweging.¹⁶⁵ In 1991 stelde de politicus in de Volkskrant dat sommige culturen onvereenigbaar zijn met elkaar. De islam, zo schreef Bolkestein, vormde een bedreiging voor de liberale manier van leven in de Nederlandse samenleving.¹⁶⁶ Duidelijk was hier de invloed Huntingtons beschavingdiscours.

De term joods-christelijk werd door Nieuw Rechts in dit verband voornamelijk gebruikt om de culturele eigenheid en uniciteit van Nederland en in mindere mate ook noordwest Europa te benadrukken. Seculiere waarden als gelijkheid en democratie werden daarbij voorgesteld als producten van een gedeeld religieus verleden. Democratie, vrijheid en gelijkheid werden daarmee toegeëigend en geculturaliseerd.¹⁶⁷ Later na de eeuwwisseling zouden ook rechts-populistische politici zoals Pim Fortuyn en Geert Wilders deze retoriek steeds vaker bezigen. Ook de SGP voegde zich in de jaren 90 duidelijk in dit beschavingsdiscours van Nieuw

---

¹⁶² E. van den Hemel, "The Boomerang-Effect of Culturalized Religion: The Impact of the Populist Radical Right on Confessional Politics in the Netherlands" in: M. Balkenhol, E. van den Hemel, I. Stengs., *The Secular Sacred; Emotions of Belonging and the Perils of Nations and Religion* (Londen 2020) 21-42.

¹⁶³ Ibidem.

¹⁶⁴ Oudenampsen, *The Conservative Embrace of Progressive Values*.

¹⁶⁵ Ibidem, 107.

¹⁶⁶ 'Integratie van minderheden moet met lef worden aangepakt', *de Volkskrant* (donderdag 12 september 1991).

¹⁶⁷ Oudenampsen, *The Conservative Embrace of Progressive Values*, 146.

Rechts. Vanaf de jaren 90 werd in toenemende mate gesproken over het bedreigde westen dat rustte op de pijlers van het christendom en het jodendom. In zijn partijrede van 2003 noemde Van der Vlies bijvoorbeeld dat de joods-christelijke grondslag van de westerse beschaving te weinig werd erkend.¹⁶⁸ Met name in de nasleep van 9/11, toen de dreiging van moslimfundamentalisme alom werd gevoeld, nam deze ontwikkeling een vogelvlucht. Er verschenen nota's, themanummers (*Zicht* en *De Banier*) over de islam, voornamelijk met het doel de SGP daarvan juist te onderscheiden.¹⁶⁹ Deze ontwikkeling had een sterke invloed op het denken over de staat Israël binnen de partij. Deze ontwikkeling van denken zal in de eerstvolgende twee paragrafen worden beschreven.

III Eerste intifada (1987-1993) en de Golfoorlog (1990-1991)

Eind jaren 80 en begin jaren 90 vonden er in het Midden-Oosten twee grote conflicten plaats waar Israël direct dan wel zijdelings bij betrokken raakte, te weten de Eerste Intifada en de Golfoorlog. De Eerste Intifada (Palestijnse opstand) brak begin december uit 1987 uit naar aanleiding van een conflict tussen het Israëlische leger en Palestijnse vluchtelingen in de Gazastrook. De Palestijnen waren gefrustreerd over het Israëlische nederzettingenbeleid in de Gazastrook en de Westelijke Jordaanoever. De Palestijnse opstand kwam officieel ten einde toen in 1993 de Israëlische premier Yitzhak Rabin en de Palestijnse leider Yasser Arafat een vredesovereenkomst sloten. De Eerste Intifada zorgde ervoor dat de Nederlandse regering haar houding tot de Palestijnen enigszins veranderde. Eind 1988 erkende Nederland, als een van de latere landen, het Palestijnse recht op zelfbeschikking. Ook werden betrekkingen uitgerold met de PLO (Palestijnse bevrijdingsorganisatie).¹⁷⁰ Deels gelijktijdig met de Eerste Intifada vond er echter nog een conflict plaats, de Golfoorlog. Nadat Saddam Hoessein het olieproducerende land Koeweit was binnengevallen, besloot een flink aantal landen (waaronder Nederland en Israël) onder leiding van de Verenigde Staten Saddam Hoessein uit Koeweit te verjagen. hetgeen in het voorjaar van 1991 ook daadwerkelijk lukte. Irak kon enkel rekenen op steun van Jordanië en de PLO van Yasser Arafat. Anders dan bij 9/11 (ruim tien jaar later) was het denken in kaders van het westen en islam nog niet heel dominant aanwezig binnen de Nederlandse samenleving. Vooral de Golfoorlog gaf voor denkers binnen de Nieuw Rechts aanleiding de culturele eigenheid van het westen nog meer te benadrukken.¹⁷¹

Ten aanzien van Israël vertoonde de SGP in de context van de Eerste Intifada en de Golfoorlog over het algemeen dezelfde reflex als tijdens de Jom Kipoeroorlog

---

¹⁶⁸ B.J. van der Vlies, 'Een toevlucht 't allen tijde', partijrede 2003 in: J.W. Van Berkum e.a., *Gods trouw en goedheid prijzen* (Gouda 2010) 420.

¹⁶⁹ Zie bijvoorbeeld ook: 'SGP en islam; fundamenteel verschillend', *Zicht* 32:3 (1 september 2006) 22-26.

¹⁷⁰ Malcontent, *Een Open Zenuw*, 83-84.

¹⁷¹ Ibidem, 146.

in 1973. In de Tweede Kamer, in partijblad *De Banier* en in de partijredes klonk onvoorwaardelijke steun voor Israël.¹⁷² Vaak werd daarbij het motief gebruikt dat de Joden Gods oude verbondsvolk waren en daarom sympathie en steun verdienden. Een verandering was vooral dat de in 1987 aangetreden partijleider Bas van der Vlies *nog* explicieter dan zijn voorganger Hette Abma de pro-Israëlhouding van de partij ging benadrukken. De partijleider gaf meerdere keren aan dat zijn fractie de sympathie met Israël niet “onder stoelen of banken schoof” en noemde daarbij ook vaak concrete acties die de SGP in de Kamer had ondernomen.¹⁷³

Dat de houding ten opzichte van Israël als duidelijk onderscheidend middel werd ingezet bleek uit meerdere stukken in *De Banier* eind jaren 80 en begin jaren 90. Daarin werd ook de houding van de Nederlandse regering, andere partijen en de media getypeerd als eenzijdig en anti-Israël.¹⁷⁴ Zo werd ook de toenadering die westerse landen (Nederland inclusief) eind jaren 80 zochten met de PLO van Yasser Arafat opgevat als anti-Israël politiek.¹⁷⁵ In zijn partijrede van 1989 (februari) stelde partijleider Van der Vlies, kort nadat de Nederlandse regering Palestijnse zelfbeschikking had geaccepteerd, dat Israël “als vanouds” onder spervuur lag.¹⁷⁶ Van der Vlies riep in zijn toespraak de regering op “om toch vrienden te blijven van Israël”, want zo meende hij: in de nood leer je je vrienden kennen.¹⁷⁷ Dat was een uitdrukking die Van der Vlies overigens vaker gebruikte als hij over Israël sprak.¹⁷⁸ Van der Vlies zei het in zijn partijrede van 1989 ook onbegrijpelijk te vinden dat Israël werd beschuldigd van mensenrechtenschendingen.¹⁷⁹ Tekenend was ook een stuk in *De Banier* onder de titel “Eenzijdige kritiek op Israël onterecht”¹⁸⁰. In dat artikel werd door een onbekende redacteur van het blad gesteld dat de verantwoordelijkheid voor de onrust in de bezette gebieden onterecht in de schoenen van Israël werd geschoven. De regering en verschillende politieke partijen deden hier “driftig” aan mee.¹⁸¹

De nadruk die de SGP legde op de toenemende geïsoleerde positie van Israël had ook duidelijk een moreel doel, zoals dat in de nasleep van de Jom Kipoeroorlog ook het geval was. Zowel in *De Banier* als in de partijredes werd als het om Israël ging vaak gesproken over een profetische tekst uit het Bijbelboek

---

¹⁷² Zie bijv: Parlementair logboek', *De Banier* 69:14 (12 juli 1990); 'PLO-kantoor Den Haag bemand door terroristen?' *De Banier* 67:20 (6 oktober 1988) 16.

¹⁷³ Zie: B.J. van der Vlies, 'Zijn Naam en deugden roemen', partijrede 1988 in: J.W. Van Berkum e.a., *Gods trouw en goedheid prijzen* (Gouda, 2010) 51; B. van der Vlies, "Door geen aards vermogen", partijrede 1991 in: J.W. Van Berkum e.a., *Gods trouw en goedheid prijzen* (Gouda 2010), 94.

¹⁷⁴ 'Aandacht en bezinning', *De Banier* 69:21 (18 oktober 1990) 3-4; 'Parlementair logboek', *De Banier* 69:14 (12 juli 1990).

¹⁷⁵ B.J. van der Vlies, 'Gehoorzaamheid ontzegd', partijrede 1989, in: J.W. Van Berkum e.a., *Gods trouw en goedheid prijzen* (Gouda 2010) 68.

¹⁷⁶ *ibidem*.

¹⁷⁷ *Ibidem*.

¹⁷⁸ B.J. van der Vlies 'Een Toevlucht 't allen tijde', partijrede 2003, in: J.W. Van Berkum e.a., *Gods trouw en goedheid prijzen* (Gouda 2010) 334; B.J. van der Vlies "Trouw in vreugde of smart", partijrede 2008, in: J.W. Van Berkum e.a., *Gods trouw en goedheid prijzen* (Gouda 2010) 441.

¹⁷⁹ *Ibidem*.

¹⁸⁰ 'Eenzijdige kritiek Israël onterecht', *De Banier* 67:3 (11 februari 1988) 13.

¹⁸¹ *Ibidem*.

Zacharia.¹⁸² Daarin werd voorspeld dat Israël zou worden tot een “lastige steen voor alle volken”. In het einde der tijden zou iedereen zich (tevergeefs) tegen Gods volk keren. De SGP wenste duidelijk niet aan deze moreel verkeerde kant te staan.

Tot zover vertoonde het denken binnen de partij over Israël geen rigoureuze breuken met voorgaande jaren. Wat in deze periode echter wel veranderde was de aard van de waardering van de staat Israël. Zo stelde Van der Vlies in zijn column “Kort en bondig” in *De Banier* dat de staat Israël zich onderscheidde van andere jonge staten doordat het een parlementaire democratie was.¹⁸³

Deze ‘democratische waardering’ vond ook haar beloop in het verkiezingsprogramma voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1989. Israël was al vanaf 1977 een thema in de verkiezingsprogramma’s van de partij, maar in 1989 werd voor het eerst de democratische staatsvorm van het land aangewend als argument om de staat te steunen. “Het oude Bondsvolk komt internationaal in een isolement terecht en dat ondanks het feit dat Israël in het nabije oosten het enige democratisch geregeerde land is”, zo schreef men in het verkiezingsprogramma.¹⁸⁴ In het verkiezingsprogramma van vier jaar later was de partij hier nog stilliger in. Het uitgangspunt van Nederland inzake het Israëlisch-Palestijns conflict moest zijn: veilige en erkende grenzen voor Israël. Daarbij stelde de partij dat het oordeel van de “democratisch aangestelde regering” voor haar zwaar meetelde.¹⁸⁵ De nieuwe waardering van Israël als democratisch land leek verband te houden met de meer positieve houding ten aanzien van de democratische rechtsstaat.

IV De nasleep van 9/11 en het integratiedebat (2001-2010)

Op 11 september 2001 boorden zich twee gekaapte passagierstoestellen in het World Trade Centre (Twin Towers) in New York. De aanslag werd opgeëist door de islamitische terreurorganisatie AL-Qaida en zou bijna 3000 Amerikanen het leven kosten. Net als tijdens de Jom Kipoeroorlog, de Eerste Intifada en de Golfoorlog werden er in de directe nasleep van 9/11 in *De Banier* zorgen geuit over de vermeende toenemende alleenstaande positie van Israël.¹⁸⁶ Na de aanslagen in de Verenigde Staten hadden verschillende Arabische landen steun uitgesproken voor het Amerikaanse voornemen een “War on Terror” te beginnen. De SGP was in deze context bang dat deze toenadering de geïsoleerde positie van Israël nog meer zou verslechteren. In de nasleep van 9/11 wierp de SGP zich dan ook wederom op als pleitbezorger voor de Joodse staat. Richting de eigen achterban werd wederom

---

¹⁸² ‘Parlementair logboek’, *De Banier* 68:14 (13 juli 1989) 13; ‘Aandacht en bezinning’, *De Banier* 70:22 (31 oktober 1991) 3.

¹⁸³ ‘Kort en bondig’, *De Banier* 67:8 (21 april 1988) 5.

¹⁸⁴ ‘Bij leven en welzijn; Beleid naar Woord en Wet’, verkiezingsprogramma Tweede Kamerverkiezingen 1989, <https://dnpprepo.ub.rug.nl/380/> (geraadpleegd 9 maart 2024).

¹⁸⁵ ‘Vast en zeker; verkiezingsprogramma 1994-1998’, verkiezingsprogramma Tweede Kamerverkiezingen 1994, 67, <https://dnpprepo.ub.rug.nl/42/> (geraadpleegd 9 maart 2024).

¹⁸⁶ Zie: ‘Schaamte voor Nederland’, *De Banier* 80:21 (8 november 2001) 15.

sterk benadrukt dat de steun voor Israël internationaal afnam. Ook dit werd wederom veelal vanuit de profetie over Israël in Zacharia 12 begrepen.¹⁸⁷

Toch deden zich in de jaren na 9/11 duidelijk veranderingen in het spreken over Israël voor. Israël werd in toenemende mate instrumentaliseert in een betoog tegen de (fundamentalistische) islam in Nederland, Europa en daarbuiten. Duidelijk was hier de invloed van Nieuw Rechts op de partij. De SGP maakte bijvoorbeeld steeds vaker een punt van Joden- en Israëlhaat onder Nederlandse moslims en moslims in het algemeen. De partij zag het wijzen op antisemitisme zelfs als “vast onderdeel van het optreden in de Tweede Kamer” zo schreef een medewerker van de fractie in 2005 in *De Banier*.¹⁸⁸

De achtergrond van deze stijgende aandacht voor antisemitisme was dat ook de SGP in de nasleep van 9/11 te maken kreeg met verwijten van fundamentalisme. Daardoor voelde de partij zich genoodzaakt van deze religie te onderscheiden.¹⁸⁹ Dat bleek onder meer uit de nota “Islam in huis”, die in 2005 werd geschreven door een beleidmedewerker van de SGP-Tweede Kamerfractie. De beleidsmedewerker in kwestie, Evertjan Brouwer, was in zijn inleiding redelijk open over het motief om te schrijven over de islam. Te vaak werden orthodoxe christenen op een hoop geveegd met fundamentalistische moslims, schreef Brouwer. Doel van de nota was daarom, zo schreef Brouwer, om partijleden te informeren over de islam, maar vooral ook om het christendom daarvan te onderscheiden.¹⁹⁰ Ook Van der Vlies refereerde in het blad *De Banier* meerdere keren aan de ‘kwalijske’ vergelijkingen die de buitenwereld maakte tussen gereformeerden en moslims. “Argumenten meent men te vinden in de opvattingen die onze partij uitdraagt en die naar hun wijze van zien een overeenkomst hebben met fundamentalistische stromingen van islamitische origine”, schreef Van der Vlies in de zomer van 2003 in zijn vaste column in *De Banier*.¹⁹¹ Door het verschijnsel van antisemitisme veelvuldig te noemen en aan te kaarten probeerde de SGP zich van de islam te onderscheiden door zich op te werpen als tolerante en rechtstatelijke partij.

Dat deed Van der Vlies onder meer in de partijredes van 2006 en 2007. “De haat van moslims concentreert zich in sterke mate op Israël [...]. Meer dan ooit komt het aan op sterke solidariteit met Israël, een verbondenheid die de SGP blijvend tot uitdrukking wil brengen”, gaf Van der Vlies zijn achterban in 2006 te horen.¹⁹² En in 2007: “De spanningen tussen bepaalde allochtone groepen en onze democratische rechtsorde, hangen in zeker opzicht samen met de agressieve en expansieve wijze waarop enkele islamitische landen zich in hun regio en op het internationale platform doen gelden. Israël zit daardoor in de klem.”¹⁹³

---

¹⁸⁷ Zie: ‘Kort en bondig’, *De Banier* 80:20 (25 oktober 2001) 5.

¹⁸⁸ ‘Parlementair Logboek’, *De Banier* 84:13 (1 juli 2005) 6.

¹⁸⁹ Voerman, e.a., ‘De SGP, een religieuze partij in een democratie’, 13; Zwaag, ‘Van theocratie naar godsdienstvrijheid’ 81.

¹⁹⁰ E.J. Brouwer, *De Islam in huis, een politieke positiebepaling* (najaar 2005) 31.

¹⁹¹ ‘Kort en Bondig’, *De Banier* 82:16 (29 augustus 2003) 5.

¹⁹² B.J. van der Vlies, ‘Vernieuwde kracht’, partijrede 2006 in: J.W. Van Berkum e.a., *Gods trouw en goedheid prijzen* (Gouda 2010) 399.

¹⁹³ B.J. van der Vlies, ‘Uw gunst, Uw trouw, Uw woord’, partijrede 2007 in: J.W. Van Berkum e.a., *Gods trouw en goedheid prijzen* (Gouda 2010) 423.

Deze nieuwe manier van spreken over Israël, als bolwerk tegen, en slachtoffer van de islam kwam sterk overeen met de retoriek van Nieuw Rechts en het opkomende rechts-populisme. Zowel binnen Nieuw Rechts als binnen het rechts-populisme van Wilders en Fortuyn werd namelijk herhaaldelijk een punt gemaakt van het oplevende antisemitisme onder de moslingemeenschap.¹⁹⁴ Ofwel antisemitisme en de pro-Israëlhouding werden duidelijk ingezet om het gevaar van de islam in Nederland te benadrukken. De houding ten opzichte van Israël en de Joden werd een essentieel onderdeel in het vertoog van het door de islam bedreigde westen. De staat Israël werd als enige ‘westerse’ land in het grotendeels islamitisch Midden-Oosten tot een substituut gemaakt voor de bedreigde autochtone samenleving. De SGP ging duidelijk mee in dit discours, niet alleen in het publieke domein van de Tweede Kamer maar ook richting de eigen achterban sloeg men deze taal aan

V Conclusie

Vanaf de jaren 80 was er binnen de SGP een verandering waar te nemen in het spreken over Israël. Deze verandering hing in sterke mate samen met ontwikkelingen binnen en buiten de SGP. In de jaren 70 leek vooral de vermeende alleenstaande positie van Israël rede voor de partij om zich als pro-Israëlpartij op te stellen. De staat Israël werd in *De Banier* vooral neergezet als slachtoffer van anti-Israëlpolitiek. De partij zette zichzelf neer als een van de weinige partijen die nog Israël nog steunde en ontleende daar een soort heldenrol aan. In die context werd vooral de slachtofferpositie van Israël benadrukt. Dat gebeurde ten tijde van de Eerste Intifada en de Golfoorlog nog steeds. Echter was het wel zo dat Israël in toenemende mate werd gewaardeerd als westers en democratisch land. Die ontwikkeling is zowel te zien in *De Banier* als in de partijredes. Ook in de verkiezingsprogramma's kreeg het democratische aspect vanaf de jaren 90 een plek. De democratische waardering van de staat Israël dient dan ook voornamelijk in de context te worden beschouwd van een meer positieve houding ten aanzien van de parlementaire democratie in de jaren 80.

Met name na de aanslagen van 9/11 voelde de partij zich meer gedwongen de democratische rechtstaat te omarmen en toe te eigenen als distantiërend middel ten opzichte van de islam. De identificatie met Israël en de pro-Israëlhouding werd daarnaast ook gebruikt om de verschillen tussen de islam en de gereformeerde partij te benadrukken. Die retoriek kwam sterk overeen met de retoriek die eerst binnen Nieuw Rechts en later ook binnen populistisch rechts werd gebezigd. Israël werd in dit kader vooral beschouwd als tastbaar symbool van de door de islam bedreigde autochtone Nederlandse samenleving.

---

¹⁹⁴ Malcontent, *Een open Zenuw*, 210.

Conclusie

In deze scriptie is onderzoek gedaan naar het denken over Israël binnen de SGP. De onderzoeksvraag luidde daarbij als volgt: Op welke manier heeft het denken binnen de SGP over de staat Israël zich ontwikkeld? Aanleiding voor deze onderzoeksvraag kwam deels voort uit het feit dat er vanuit de partij SGP historische claims zijn gelegd op de pro-Israëlhouding van de partij. De huidige pro-Israëlhouding van de partij is in het recente verleden door meerdere SGP'ers voorgesteld alsof die al zo oud als de partij zelf zou zijn. Tot op heden is de houding ten opzichte van Israël en het denken over Israël echter nooit onderzocht.

Om de vraag naar de ontwikkeling van denken over Israël binnen de partij te beantwoorden zijn meerdere deelonderzoeken verricht die zijn beschreven in verschillende hoofdstukken. Gekeken is naar hoe binnen de partij over Israël werd gedacht en geschreven tijdens actuele gebeurtenissen, waarbij de staat Israël direct dan wel zijdelings bij betrokken raakte. Gezien de hiërarchische intellectuele infrastructuur van de partij is vooral gelet hoe er vanuit de top van de partij in partijblad *De Banier* en in partijredes werd geschreven en gedacht over de staat Israël.

Wat blijkt uit dit onderzoek is dat de SGP zich pas in de jaren 70 echt voor de staat Israël is gaan interesseren. Daarvoor, met de oprichting van de staat Israël en de Suezcrisis, liet men het onderwerp vrijwel ongemoeid. Alleen in de nieuwsrubriek Buitenlands Overzicht schreef partijleider Zandt over Israël. De relatieve stilte over Israël voor de jaren 70 paste bij het karakter van de SGP als getuigenispartij waarin een select aantal sterk identitaire thema's werden aangeboord. Dat de staat Israël daar niet toe behoorde, hing ook samen met het feit dat er binnen de achterban niet overal hetzelfde werd gedacht over de theologische betekenis van de Joden. Daardoor kon de staat Israël ook niet echt een verbindend onderwerp zijn binnen de partij. Wat ook meespeelde was het feit dat het onderwerp Israël tot de jaren 70 in Nederland nauwelijks een politiek thema was, in de zin dat er veel discussie over bestond. In de samenleving en de politiek stelde men zich tot de jaren 70 doorgaans eendrachtig op achter Israël.

De passieve houding van de SGP inzake Israël veranderde toen na de Jom Kipoeroorlog in 1973 er zowel in de politiek, als in de Nederlandse samenleving voor het eerst meer kritische geluiden klonken over het handelen van Israël met betrekking tot de Palestijnse vluchtelingen. Met name deze ontwikkeling lijkt de pro-houding van de partij extra te hebben getriggerd. In toenemende mate werd Israël richting eigen achterban, maar ook naar buiten toe voorgesteld als slachtoffer, niet alleen van omliggende Arabische landen maar ook van westerse media, regeringen en politieke partijen. Het benadrukken van de slachtofferrol had een sterk identitaire en morele functie. De partij probeerde zich in dit kader namelijk te profileren als partij die opkwam voor slachtoffers.

Tegen het einde van de vorige eeuw, kreeg Israël voor de SGP naast de betekenis van slachtoffer nog een nieuwe betekenis, namelijk die van een bedreigde westerse staat. In *De Banier*, en ook in verkiezingsprogramma's lijkt het feit dat Israël een democratie is belangrijker te zijn geworden. De meer seculiere waardering nam vooral na de aanslagen van 9/11 toe binnen de partij. De achtergrond hiervan was dat de partij zich wenste te onderscheiden van de islam in Nederland. Daarbij maakte de partij gebruik van de ideeën die binnen de conservatieve tegenbeweging uit de jaren 90, Nieuw Rechts, en het rechts-populisme werden uitgedragen. De westerse democratische rechtsstaat werd daarbij voorgesteld als product van een joods-christelijk verleden. De islam vormde hiervoor categorisch een bedreiging. Het door islamitische landen omringde Israël werd daarmee een substituut van de bedreigde autochtone samenleving.

Wat blijkt uit de verschillende onderzoeken is dat de betekenis van Israël voor de SGP allesbehalve statisch was in de periode van 1948 tot het begin van de jaren 00. Nieuwe betekenissen kwamen voort uit een zoektocht naar de eigen identiteit. In die zin bevestigt deze studie de conclusies die David Wertheim trekt in zijn werk *Waar gaat het over als het over de Joden gaat?* Daarin stelt de cultuurhistoricus dat de houding ten opzichte van Israël en de Joden altijd een bepaald zelfbeeld weerspiegelt. De vraag waarom de affiniteit tot het Jodendom en Israël gaandeweg volledig is toegeëigend door conservatieve christenen beantwoorde Wertheim niet. Ook Peter Malcontent besteedde kort aandacht aan deze draai van christelijke partijen maar gaf geen duiding. Deze studie naar de SGP als exponent van de bevindelijk gereformeerde bevolkingsgroep vormt een aanvulling op zowel Malcontent als Wertheim. De preoccupatie van de SGP met Israël vanaf de jaren 70 vloeide voort uit een morele onderscheidingsdrang. Die drang hield verband met een meer open houding richting de samenleving. In een seculiere omgeving voelde de partij steeds meer de behoefte zichzelf in morele zin te definiëren. In dat verband kan de 'draai' van conservatieve christenen richting Israël en de Joden worden aangemerkt als ontzuilingsverschijnsel.

Naast de aanvullingen die deze studie doet op Malcontent en Wertheim, ontkracht het de historische claims die vanuit de SGP, het wetenschappelijk instituut inclus, zijn gelegd op de pro-Israëlhouding van de partij. Die is immers veel jonger dan men doorgaans denkt binnen de partij. Binnen de partij doet men voorkomen dat de liefde voor de staat Israël net zo oud als de staat zelf. Tekenend is dat de partij rond de eeuwwisseling haar houding ten opzichte van Israël liet optekenen in het beginselprogramma. Die benadrukking van de vermeende historiciteit lijkt voornamelijk te worden benadrukt om de pro-Israëlhouding als identitair kenmerk extra legitimiteit te verschaffen. Voor zover kan worden gesteld dat de pro-Israëlhouding min of meer een uitgevonden traditie is, een fenomeen waar Eric Hobsbawm over schrijft in zijn werk *The Invention of Tradition* uit 1983.

Tot slot opent dit onderzoek ook een nieuw perspectief op de geschiedenis van de SGP zelf. Fieret en Zwemer lieten in hun publicaties over de geschiedenis van de partij zien dat er voortdurend een spanning werd ervaren tussen een bibliocratisch ideaal en een meer pragmatische opstelling in de politiek. Uit dit

onderzoek blijkt dat de meer open houding ten opzichte van de parlementaire democratie die Zwemer vanaf het leiderschap van Abma waarneemt, ook verband hield met het aanboren van nieuwe onderwerpen, zoals de staat Israël.

De conclusies van dit onderzoek nodigen tot slot uit tot verder vervolgonderzoek. Alleen al omdat de scope van dit onderzoek tot net voorbij de eeuwwisseling loopt. Daarnaast is ook differentiëring nodig. In dit onderzoek is namelijk vooral gelet op het spreken en denken over Israël rond actuele gebeurtenissen. Een andere aanpak zou kunnen zijn om specifiek naar de invloed van individuele partijleiders te kijken. Deze meer biografische aanpak zou aanvullingen kunnen doen op de ontwikkeling van het denken over Israël binnen de partij. Differentiatie is tot slot ook van belang omdat de SGP in meerdere domeinen opereert. In dit onderzoek is met name gelet op bronnen in het interne domein van de SGP, *De Banier* en partijredes. Onderzocht zou kunnen worden in hoeverre de betekenissen die in eigen kring werden toegekend aan Israël verschillen van betekenissen die de partij in het publieke domein (Europees Parlement, Tweede en Eerste Kamer) toekent aan de staat. In deze studie kwam dit wel zijdelings maar niet uitvoerig aan bod. Een dergelijk onderzoek kan nieuwe inzichten opleveren over de geschiedenis van de SGP.

Bibliografie

I Secundaire literatuur

- Jager, K.J., de, ed., *Theocratie en populisme: Staatkundig gereformeerden en de stem van het volk; Biblebelt Studies 5* (Apeldoorn 2020).
- Wallet, N., *Christendom en Antisemitisme. Tweeduizend jaar Confrontatie* (Utrecht, 2017).
- Schippers, J., "De SGP, een karakteristieke eik in een Hollands Weidelandschap" in: F. Wielenga, C. Van Baalen en M. Wilp eds., *Een Versplinterd Landschap, Bijdragen van Geschiedenis en Actualiteit van Nederlandse Politieke Partijen* (Amsterdam, 2018) 167-196.
- Voerman, G., Vollaard, H., 'De SGP: een religieuze partij in een democratie; in: G. Voerman en H. Vollaard eds., *Mannen van Gods Woord: De Staatkundig Gereformeerde Partij* (Hilversum 2018) 7-18.
- Voerman, G., "De stand van de geschiedschrijving van de Nederlandse politieke partijen", *BMGN* 120:2 (2005) 226-269.
- Vollaard, H., Van Well, R., 'Getuigen of samenwerken?' in: G. Voerman en H. Vollaard eds., *Mannen van Gods Woord: De Staatkundig Gereformeerde Partij* (Hilversum 2018) 167-199.
- Malcontent, P., 'The Netherlands, The EU and the Israeli-Palestinian Conflict' in: *European Review of International Studies* 9, (2022) 270-299.
- Leeuwen, van, M., 'Nederland en de Palestijnen', in *Het woord is aan Nederland, Thema's van buitenlands beleid in de jaren 1966–1983*, ed. Sam Rozemond (Den Haag: Staatsuitgeverij, 1983) 11–36.
- Soetendorp, R.B. *Pragmatisch of principieel. Het Nederlands beleid ten aanzien van het Arabisch-Israëliësch conflict* (Leiden 1983).
- Malcontent, P., *Een Open Zenuw. Nederland, Israël & Palestina* (Amsterdam 2018).
- Harmsen, E. *De VVD en de kwestie Israël-Palestina sinds 'Oslo' (1993). Een inventarisatie van standpunten* (Amsterdam, 2016).
- Grünfeld, F., *Nederland en het Nabije Oosten: De Nederlandse rol in de internationale politiek ten aanzien van het Arabisch-Israëliësch conflict 1973-1982* (Dissertatie, Universiteit Maastricht, 1991).
- Zwaag, van der, K., *Onverkort of gekortwiekt? Artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis en de spanning tussen overheid en religie: een systematisch-historische interpretatie van een 'omstreden' geloofsartikel* (Heerenveen, 1999).
- Fieret, W., *De Staatkundig Gereformeerde Partij, 1918-1948; een bibliocratisch ideaal* (Houten 1993).
- Bosma, E., *Oude Waarheid, Nieuwe Orde: Bevindelijk Gereformeerden en het Nationaal Socialisme 1920-1950* (Dissertatie, Vrije Universiteit Amsterdam, 2015).
- Zwemer, J.P., *In conflict met de cultuur. De bevindelijk gereformeerden en de Nederlandse samenleving in het midden van de twintigste eeuw* (Dissertatie, Vrije Universiteit Amsterdam, 1992).
- Zwemer, J.P., *Het gevaar van het hellend vlak. De Gereformeerde Gemeenten en de*

- SGP in historisch perspectief* (Kampen 1994).
- Dölle, A.H.M., 'De Staatkundig Gereformeerde Partij' in: R.A. Koole eds., *Jaarboek 1981 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen, 1982), 158-187.
- Dölle, A.H.M., 'De SGP onder vuur' in: G. Voerman eds., *Jaarboek 2005 Documentatiecentrum Nederlandse Politieke Partijen* (Groningen 2006), 99-122.
- Lieburg, F, van, eds., *Refogeschiedenis in perspectief. Opstellen over de bevindelijke traditie* (Heerenveen 2007).
- Spruit, L., 'Ideeëngeschiedenis: ontologie, reconstructie en controversie.' Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar Vroegmoderne ideeëngeschiedenis aan de Faculteit der Letteren van de Radboud Universiteit op vrijdag 24 november 2017.
- Skinner, Q., 'Meaning and understanding in the history of ideas', in *History and Theory*, 8 (1969) 3-53.
- Konig, R., 'Seculariseren de achterbannen van de confessionele partijen mee? Veranderingen in het gedachtegoed van de aanhang van politieke partijen in Nederland in de periode van 1979 tot 2012', in: *Religie & Samenleving* 8:1 (mei 2013) 159-183.
- Wallet, B., 'Een gevaar voor ons land. Protestants antisemitisme als zwarte bladzijde' in: *Wapenveld* 65/3 (2015), 2-10.
- Gans, E., 'Philosemitism: Ambivalence regarding Israël', in: R. Ensel en E. Gans eds., *The Holocaust, Israël and the Jew* (Amsterdam 2017) 153-180.
- Digan, K., 'The activist Jew, responds to Changing Dutch perceptions of Israël' in: R. Ensel, E. Gans eds., *The Holocaust, Israël and the Jew* (Amsterdam 2017) 241-256.
- Van den Hemel, E., '(Pro)claiming Tradition: The 'Judeo-Christian' Roots of Dutch Society and the Rise of Conservative Nationalism' in: R. Braidotti, T. de Graauw eds., *Transformations of Religion and the Publics Sphere. Postsecular Publics* (New York 2014) 53-76.
- Wertheim, D., *Waar gaat het over als het over de Joden gaat?* (Amsterdam 2022).
- Skinner, Q., 'Meaning and understanding in the history of ideas', in *History and Theory*, 8:1 (1969) 3-53.
- Oudenampsen, M., *The Conservative Embrace of Progressive Values: On the intellectual origins of the swing to the right in Dutch politics* (Dissertatie, Universiteit Tilburg, 2018).
- Van der Zwaag, K., 'Van theocratie naar godsdienstvrijheid. De SGP over religie en politiek' in: G. Voerman en H. Vollaard eds., *Mannen van Gods Woord: De Staatkundig Gereformeerde Partij* (Hilversum 2018) 69-92.
- Van Halem, C., *Israël: wortel en doorn: Onderzoek naar de plaats van Israël als religieuze entiteit in het Nederlandse protestantisme na de Tweede Wereldoorlog* (Dissertatie, Universiteit Tilburg, 2015).
- Koole, R., Holsteyn, J., Den Ridder, J., 'Meebewegende stabiliteit. organisatie en aanhang van de SGP' in: G. Voerman en H. Vollaard eds., *Mannen van Gods Woord: De Staatkundig Gereformeerde Partij* (Hilversum 2018) 119-148.
- Drost, A.H., *Is God veranderd? Een onderzoek naar de relatie God-Israël in de theologie van K.H. Miskotte, A.A. van Ruler en H. Berkhof* (Dissertatie, Vrije Universiteit, 2007).
- Hellema, D., e.a., *Doelwit Rotterdam. Nederland en de oliecrisis 1973-1974*, (Den Haag 1998).

- Grünfeld, F., (1991). Nederland en het Nabije Oosten: de Nederlandse rol in de internationale politiek ten aanzien van het Arabisch-Israëliësch conflict 1973-1982 (Dissertatie, Universiteit Maastricht, 1991).
- Ozzano, L., 'The many faces of the political god. A typology of religiously oriented parties', in: *Democratization* 20:5 (2013) 807-830.
- Post, H., 'Een gespannen relatie' in: G. Voerman en H. Vollaard eds., *Mannen van Gods Woord: De Staatkundig Gereformeerde Partij* (Hilversum 2018) 93-118.
- Exalto, J., 'Kerk school en partij' in: G. Voerman en H. Vollaard eds., *Mannen van Gods Woord: De Staatkundig Gereformeerde Partij* (Hilversum 2018) 47-68.

II Primaire literatuur

A. Geraadpleegde Partijredes

- Abma, H.G. "Schriftuurlijk geïnspireerde politiek", partijrede 1968 in: J. Mulder ed., *Tot Welzijn van heel het Volk*; Partijredes van Hette Abma ('s-Gravenhage).
- Van der Vlies, B.J., "Hun geeft hij moed en krachten die hopen op hem wachten", partijrede 2005 in: J.W. Van Berkum e.a., *Gods trouw en goedheid prijzen* (Gouda 2010).
- Van der Vlies, B.J., "Een toevlucht 't allen tijde", partijrede 2003 in: J.W. Van Berkum e.a., *Gods trouw en goedheid prijzen* (Gouda 2010).
- Van der Vlies, B.J., "Zijn Naam en deugden roemen", partijrede 1988 in: J.W. Van Berkum e.a., *Gods trouw en goedheid prijzen* (Gouda, 2010).
- Van der Vlies, B.J., "Door geen aards vermogen", partijrede 1991 in: J.W. Van Berkum e.a., *Gods trouw en goedheid prijzen* (Gouda 2010).
- Van der Vlies, B.J., "Gehoorzaamheid ontzegd", partijrede 1989, in: J.W. Van Berkum e.a., *Gods trouw en goedheid prijzen* (Gouda 2010).
- Van der Vlies, B.J., "Trouw in vreugde of smart", partijrede 2008, in: J.W. Van Berkum e.a., *Gods trouw en goedheid prijzen* (Gouda 2010).
- Van der Vlies, B.J., "Vernieuwde kracht", partijrede 2006 in: J.W. Van Berkum e.a., *Gods trouw en goedheid prijzen* (Gouda 2010).
- Van der Vlies, B.J., "Uw gunst, Uw trouw, Uw woord", partijrede 2007 in: J.W. Van Berkum e.a., *Gods trouw en goedheid prijzen* (Gouda 2010).
- Zandt, P., "De enige waarborg voor het welvaren van ons volk", partijrede 1957 in: G. van den Berg, red., *Hoort den roede* III ('s-Gravenhage 1984).
- Zandt, P., "Komt aanschouwt de daden des Heeren", partijrede 1953 in: G. van den Berg, red., *Hoort den roede* III ('s-Gravenhage 1984).
- Zandt, P., "Wat wijsheid?", partijrede 1961 in: G. van den Berg, red., *Hoort den roede* III ('s-Gravenhage 1984).
- Zandt, P., "De Wet en de profeten", partijrede 1952, in: G. van den Berg, red., *Hoort den roede* III ('s-Gravenhage 1984).
- Zandt, P., "Des Heeren Wet", partijrede 1950, in: G. van den Berg, red., *Hoort den roede* II ('s-Gravenhage 1984).

B. Geraadpleegde stukken *De Banier*

- 'Buitenlands Overzicht', *De Banier* 27:21 (20 mei 1948), 3.
'Buitenlands Overzicht', *De Banier* 28:8 (24 februari 1949), 4.
'Buitenlands Overzicht', *De Banier* 28:9 (3 maart 1949), 3-4.
'Buitenlands Overzicht', *De Banier* 46:22 (1 juli 1967) 5.
'Buitenlands Overzicht', *De Banier* 46:28 (13 juli 1967) 5.
'De wereld waarin', *De Banier* 53:42 (17 oktober 1979) 3.
'De Joden bij de klaagmuur', *De Banier* 9:43 (31 augustus 1929) 9.
'De nood van Israëls volk', *De Banier* 54:7 (13 februari 1975) 6.
'Drie zinnen uit de begrotingsrede', *De Banier* 52:43 (25 oktober 1973) 1.
'Een brief uit Spanje', *De Banier* 48:23 (9 december 1954) 4.
'Een oude beschuldiging', *De Banier* 25:33 (24 juni 1954) 5.
'Een rede zonder bedede', *De Banier* 52:42 (18 oktober 1973).
'Een week buitenlands', *De Banier* 54:32 (7 augustus 1975).
'Eenzijdige kritiek Israël onterecht', *De Banier* 67:3 (11 februari 1988) 13.
'Haagse propjes', *De Banier* 82:23 (5 december 2003) 17.
'Het gericht Gods', *De Banier* 54:9 (27 februari 1975) 2.
'Hongarije en Spanje', *De Banier* 16:28 (21 april 1949) 2.
'Israël tussen de volkeren', *De Banier* 59:36 (4 september 1980) 1.
'Kort en bondig', *De Banier* 67:8 (21 april 1988) 5.
'Kort en bondig', *De Banier* 80:20 (25 oktober 2001) 5.
'Regeringsverklaring over het Midden-Oosten', *De Banier* 46:22 (1 juni 1967) 3.
'Schaamte voor Nederland', *De Banier* 80:21 (8 november 2001) 15.
't liep tegen het einde van het jaar', *De Banier* 52:51 (20 december 1973) 1.
'Van de partijvoorzitter', *De Banier* 75:10 (17 mei 1996) 4.
'Zetjes', *De Banier* 57:20 (18 mei 1978) 5.
'Zetjes', *De Banier* 52:46 (15 november 1973)
'Verontwaardiging in Zuid-Afrika over besluit Nederl. Regering inzake ton van Luns',
De Banier 45:25 (23 juni 1966) 4-5
'Begroting van Buitenlandse Zaken', *De Banier* 46:4 (26 januari 1967) 1-2.
'Sympathie voor het Joodse volk en de staat Israël', *De Banier* 102:5 (mei 2023).
'De Algemene Vergadering der Staatkundig Gereformeerde Partij', *De Banier* 47:20
(16 mei 1968) 1-4.
'Aan de lezers', *De Banier* 1:1 (5 mei 1921) 1.
'Israël, Midden-Oosten en Antisemitisme', *De Banier* 69:17 (23 augustus 1990) 14.
'Parlementair logboek', *De Banier* 69:14 (12 juli 1990); 'PLO-kantoor Den Haag bemand door terroristen?' *De Banier* 67:20 (6 oktober 1988) 16.
'Parlementair logboek', *De Banier* 69:14 (12 juli 1990).
'Eenzijdige kritiek Israël onterecht', *De Banier* 67:3 (11 februari 1988) 13.
'Verslag van de Jaarvergadering gehouden op 27 april 1999', *De Banier* 78:6 (18 maart 1999) 10.
'Zetjes', *De Banier* 52:46 (15 november 1973) 2-3; 'Zetjes', *De Banier* 52:47 (22 november 1973) 2.
'Kabinet den Uyl liet een veertje', *De Banier* 52:44 (1 november 1973) 1.
'Het gericht Gods', *De Banier* 54:9 (27 februari 1975) 2.
'Parlementair logboek', *De Banier* 68:14 (13 juli 1989) 13
'Aandacht en bezinning', *De Banier* 70:22 (31 oktober 1991) 3.

III Overige geraadpleegde bronnen

- Handelingen der Tweede Kamer der Staten-Generaal 1956/1957 (8 november 1956) 210-212.
- Handelingen der Tweede Kamer der Staten-Generaal 1956/1957 (5 december 1956) 334.
- 'Zes partijen solidair met Israël', *Trouw* (dinsdag 30 mei 1967) 2.
- 'De staat Israël', *De Wachter Sions* 20:50 (23 augustus 1973) 4.
- 'De val van de Antichrist', *De Wachter Sions* 20:48 (2 augustus 1973) 5-6.
- Signalen voor goede politiek: Verkiezingsprogramma van de Staatkundig Gereformeerde Partij voor 1977 en volgende jaren.
- Gerechtigheid verhoogt een volk: verkiezingsprogramma van de Staatkundig Gereformeerde Partij 1981-1985.
- 'Bij leven en welzijn'; Beleid naar Woord en Wet: Verkiezingsprogramma Tweede Kamerverkiezingen 1989.
- 'Vast en zeker'; verkiezingsprogramma 1994-1998", verkiezingsprogramma Tweede Kamerverkiezingen 1994, 67.
- E.J. Brouwer, *De Islam in Huis. Een Politieke Positiebepaling* (najaar 2005).
- J. Schippers., 'SGP en Islam; fundamenteel verschillend' in *Zicht* 32:3 (1 september 2006) 22-26.
- 'De Islam loopt zeshonderd jaar achter op het christendom', *Trouw* (14 november 1997).